

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 37
(17838)

2010 чылдың
апрель 6,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

e-mail:shyntuva@mail.ru

Нийтигел-политивтиг солун

Чазак Даргазының ажил-албаны

ӨВҮР ЧЕРГЕ ЧЕДИП...

(Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Өвүр кожууннарга чедип, чон-биле ужурашкан).

ТР-нің Чазаның Даргазы Ш.Кара-оол баштаан Чазак кежигүннери — сайыттар эрткен дышта-ныр хунерде ажил-агыйжы сур-гакчылаашкын-биле Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл болгаш Өвүр кожууннарга четкен. Ажилдың кол сорулгазы — Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунга өскерилгелер кириер талазы-биле болгаш Чазактың Отчедунга хамаарыштыр болган. Ол-ла ажил-албанының аайы-биле муңчу хойжуларга чедип, оларның арга-сүмезин болгаш чагыгларын хүлээп ап, ажилчы чон-биле ужуражылгаларны эрттирген.

Чөөн-Хемчик кожуунун Харан-ныг-Дагда кыштап турар ал-дарлыг малчын, хүндүлүг эне, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржик-чизи, тыва эки турачы, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Ве-ра Чүлдүмовна Байлактың аалынга чедип, кыштаглаашкынны кайы хире эрттирип турарын сонуургаан. Дайын-чааның каржы-дошкун чыл-дарында маадырлыг чоруун көр-гүскен ам тайбың иштиң шалып-чызы энеңиң аал-коданы арыг-силиг, азыраан малы тодуг-догаа, дузалакчылары омак-хөглүг уткуп алгаш, Чазак Баштыңы-биле ижин-кара чок чугааны кылган...

АПРЕЛЬ 3-ТҮҮ ХҮНҮ. ТР-нің Чазаның Даргазы Ш.В. Кара-оол, оон бирги оралакчызы Ш.С. Иргит, ТР-нің көдээ ажил-агый сайыды В.И. Ендан Сүт-Хөл кожуунун чо-ну-биле ужуражылгаларны эрт-тиргеш, Өвүр кожуунга келген. Өвүрнүн улуг арт кырынга күүсек-чи. эрге-чагырганың улуг албан-дужаалдыг даргалары ак кадаан сунмушаан, ак сүттүг шайы-биле өвүржүлөр уткуп алган. Оларның аразында ТР-нің Чазаның Дарга-зының Өвүр биле Мөңгүн-Тайга ко-жууннарда бүрүн эргелиг төлээзи С.Д. Куулар, Өвүр кожуунун Баш-тыңы — кожуунун Төлээлекчилер хуралының даргазы Н.Ш. Ооржак, Өвүр кожуунун чагырга даргазы А.С. Куулар болгаш өскелер-даа бар.

ТР-нің Чазаның Даргазының баштайгы-ла сонуургаан айтырыы — кожуунда кыштаглаашкынның байдалы. Ынчанга аан, кадыг-дошкун, соок, улуг хар дүшкен кыш кайда-даа, ылаңгыя мал ажылын тудуп турарларга берге байдалды тургускан. Ынчанга ажил-агый-жы баштайгы ужуражылга Көк-Сайыр-Аксында кыштап чыдар муңчу хойжу Олег Самбуунун кыштаанга болган. Арыг-Бажы Солчур сумуздан малчынның коданыга чедир үстүрер трактор-биле оруктап кааны аргыжылгада бергедээшкн чогуң херечилей-дир. Кыштагны долгандыр харны үстүргүлөп каапкан, кажжа-хо-

ТР-нің Чазаның Даргазы Ш.Кара-оол биле фронтучу, муңчу малчын В.Байлактың аалынга ужуражылга үезинде.

рааны арыглаан, малды одарже үндүрген болду. Аалдың ээлери — муң ажыг баш шээр малдың, бежен ажыг баш бода малдың, чүс ажыг баш чылгы малдың ээлери Олег Монгушевич биле Светлана Дам-буевна хүндүлүг аалчыларны уткуп алдылар. Ажил-агыйжы улус черле ындыг, дылы-биле аал көжүрүп олурбас, ынчанга чугаа аяк шайны аартап олурза-даа, ала-чайгаар ажил-ишчи байдалче шилчезн. Малдың бажы чеже чедип турарын Чазак Баштыңы сонуургады. Мал-чынның: «Элээн барган хевирлиг чүве, муң хире бар боор он» — дээн харызынга, дарга: «Мал малдаан тыва кижичерле ындыг, чиге санын черле адавас боор чораан» — дээш, каттыргаш, мал-маган сол-менди ажып турар бе деп улаштыр ай-тырды. «Мындыг кыш черле көр-бээн бис, хар-даа улуг, үш ай ажыг дургузунда күштүг сооктар болду. Ынчалза-даа мал чегин четчир кыл-дыр курлавырлап база малдың оол-даашкынны бо чылда планнаваа-нывыстан сувай малдар хүр менди ажып тур» — деп, Дарганы өөртү.

Чазак Даргазы референдумну эрттиргеш, ийи палаталыг Улуг Ху-ралды Дээди Хурал (чаңгыс палата-лыг парламент) эде өскерткеш, депутаттарның санын 162-ден 32 че-дир кызыргаш, оон республика бюджетинге камнап алган акша-выс-биле муңчу хойжуларга бүгү тала-биле таарымчалыг байдал-дарны тургузарын үе негеп келген дээрзин чугаалааш, оларга пенсия-ны тыпсырын, санаторлуг эмнээш-киннерни, курорттарга чедип алырын дыңнатты. Малчыннар аңаа сеткил ханып, черле чөптүг чүве-дир деп демдеглээш, боттарында таваржып турар берге айтырылганы салды.

Бирээде, марттың 15-те улуг хар дүшкеш, оон соонда дүвүлүг шуурган хадаанындан кыштаанда чурттап олурар бажының шиферлерин сай-даштар буза шаап каапканын, хаттың күжүндөн ханалар шимчеп, малгаштары

тиглендир чарлыгылай бергенин көргүскеш, чагыргадан дуза дилеп чадап каанын чугаалаарга, ону дүрген дарый шийтирилээрин кожуун чагырыкчызынга даасты.

Ийде, ажы-төлү өскүлөп, оларны аңгылап баштаар дээрге, чурттаар оран-сава айтырыы аныктарга тургустунуп кээрин чугаалааш, ону кандыг арга-биле шийтирилеп ал болурун айтырарга, тускай сорулгалыг «Көдээни сайзырадыры» деп федералдыг программада көрдүнгени-биле чогуур документилен чыып киригеш, ону боттандырып болурун сүмеледи.

Үште, өгнүң херээжен ээзи малчын: «Ажыл чоктар пособиеси деп акшаны шуут кайгаар мен, маңа малдан малдажып, биске дузалажыңар, оон санажылганы дугуржулга-биле чорудар бис дээрге, ажилдаксаар кижичок, оон орнунга ажыл чоктар акшазын алыр ыйнаан дээш, карак ажыт чоруптар-дыр. Ону черле ажыл кылыр хөңнү чок улуска чүге-ле берип турар чүве ирги» — деп Даргадан кайгап ай-тырды. «Кожавыс Моолга ындыг турган болгай, кандыг-даа социал төлевирлер турбаан, ынчан кижилер ажылга, сайгарлыкчы чорукка езулуг-ла өөренип, мал ажылынга сонуургалы улгаткан. Кижичүрүзү бодун боду хандыртынар дээш кандыг-даа ажылды ажилдап-ла чоруур болза, ынчан езулуг тодуг-догаа амыдыралды тудуп болур-дур ийин» — деп аңаа чөпсүндү.

Малчын өг-бүлө Чазак Дарга-зының ажил-албанын улуг үнө-лээшкн-биле деткип турарын чугаалааш, дилеглерин бижимел-биле тудушту. ТР-нің Чазаның Даргазы Ш. Кара-оол, ТР-нің көдээ ажил-агый сайыды В. Ендан ажыл-чы байдалда шийтирилээр-биле хүлээп алгаш, малчыннар-биле байырлашкаш, ажил-албанын уламчылап чорупту.

Ол-ла хүн Хандагайты суурга эң-не хөй кижичыылган чер сумунун спорт залы болган. Ында

ол хүн 1980-1997 чылдарның школа доозукчуларының аразында чылдың эртер чаңчыл болган спортчу спартакиада эртип турар. Республиканың кожуун, суурла-рында, эрге-чагырганың-даа, улус ажил-агыйының-даа аңгы-аңгы албан черлеринде ажилдап чоруур каш янзы мергежилдин кижилерин кайызын ол дээр. «Кижичагы кизирт» дээр ийикле.

ТР-нің Чазаның Даргазы Ш.Кара-оол, ТР-нің Чазаның Дарга-зының бирги оралакчызы Ш.Иргит, ТР-нің көдээ ажил-агый сайыды В.Ендан, ТР-нің культура болгаш туризм сайыды В.Донгак, ТР-нің Спорт болгаш күш-культура агентилелинің даргазы М.Ооржак олар чалыы назынның спортчу байырлалыга киржип, байырлыг сөстөрүн чедирген.

«...Бо хүн чыгылып келгениңер дээрге, келир үениң салгалынга артып турар чараш эгелээшкн-дир. Силер чаңгыс черге чыгып келгеш, демниг чорууңар-биле чүнү-даа кылып шыдаарыңарны шыңзыдып тур силер. Ынчанга ол-ла демниг чорууңар-биле Тывавыстың келир үези дээш үнүңерни берип, Тыва Республиканың Үндезин Хоойлу-зунга чаартылгалар кириеринге идепкейлиг киржип, референдумга бодуңарның сагыш-сеткилерден бадылаарыңарны кыйгырып тур мен. Референдум дээрге политик-тиг улуг ужу-уткалыг бады-лаашкын-дыр. Ынчанга апрель 11-де чаартылгалар дээш бадылааш-кынга киржиңер...» — деп өвүржү-лерге чагаан.

Амыдыралдың кадык ову-хевирин суртаалдарында база спортту хөгжүдеринге кирип чоруур үлүг-хуузу дээш чазак шаңналдарын байырлыг байдалга тывыскан. Муниципалдыг нийти өөредилге — Кызылдың № 3 шко-лазының күш-культура башкызы Саяна Монгушка база ветеринарлыг хайгаарал талазы-биле албанын кол инспектору Мерген Монгушка өөрүп четтиришкннің сөстөрүн

база Хандагайты суму чагыргазы-ның кол бухгалтери Чечена Кыр-гыска Чазак Даргазының Хүндүлел бижин тывыскан.

Хандагайтының Культура бажыны. ТР-нің көдээ ажил-агый сайыды В.Ендан, ТР-нің культура сайыды В.Донгак «2009 чылда Тыва Республиканың Чазаның ажылының болгаш 2010 чылда кризиске удур хемчеглерниң ду-гайында отчедунуң» танышты-рылганын кылып, сумунуң чуртта-чы чону-биле ужурашкан. Бүгү чуртта калбарган кризистин уржук-тарын ажып эртери-биле респу-бликаның Чазак кандыг-кандыг ажилдарны кылып чорутканын допчузу-биле таныштырган. Рес-публиканың социал-экономиктиг хөгжүлдизинге делегейниң саң-хөө кризисинин таарымча чок салда-рын чымчадыр сорулга-биле республиканың Чазак күш-ажыл рыногунда нарын байдалдарны ча-вырылдырарынче, хамаатыларның социал деткимчезинче, хергелел өртөктеринин өзүлдизин доктаа-дырынче, чарыгдалдарын камнал-галыг болдурарынче ууланган хемчеглерниң планын ажилдап кылганын сайыт чугаалаан.

Таныштырылга соонда, чон Чазактың Отчедунга хамаарыштыр айтырылганы салып, санал-она-лын берген. Кожуунда «Ак-Бедик» күрүнениң унитарлыг бүдүрүл-гезинин, дус казар бүдүрүлгенин салым-чолунга, Хандагайты-Тор-галыг-Чаа-Суур аразының оруу-нун, эмелге тудуу, кудуктар та-лазы-биле дээш, хөй-ле айты-рылгаларга чедимчелиг харыларны сайыт В. Ендан берген. Бо удаада Чазактың кежигүннери — сайыттар боттары кээп, чон-биле ужуражып турарын чон чүлдүгүнүп демдег-леп, ылаңгыя чоокта чаа болган бойдуштуң халавының үезинде ки-жилер дээш сагыш човаашкынның бедии-биле үнелеп, Тыва Респу-бликаның Чазаның ажил-чорудул-газынга «эки» деп демдекти салган.

Айлаң МОНГУШ.
Виталий ШАЙФУЛИННИН
тырттырган чуруу.

Чедимче чок оралдажышкын

РЕФЕРЕНДУМНУ БОЛУР
КЫЛДЫР ШИИТПИРЛЭЭНРеспубликаның Конституциясына өскерилгелер кириер
талазы-биле эрттирер деп турган референдумну болдурбайн
баарының оралдажышкыны бүтпейн барган.

Херектиң ужуру мындыг. Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттары Зинаида Дехтяр, Зинаида Ондар, Татьяна Ковалева болгаш Семен Күнчү олар Кызылдың хоорай судунче билдире киригеннер. Олар аңаа Улуг Хуралдың Төлээкчилер палатасының «ТР-ниң референдумунче үндүрер кылдыр саналдап турар айтырыгның дугайында» доктаалын күш чок болдурарын судтан билдиргеннер. Негелде тургусканнар ол доктаал федералдыг болгаш тус черниң хоойлужудуларын хажыдып хүлээп алдынган деп бадыйткаарын оралдашканнар.

Референдумче үндүрген айтырыгны тургусканынга база таарыммааннар. Бо доктаал депутаттарның боттарының эргелерин хажытпышаан, хүлээп алдынган деп түннелди-даа олар үндүргеннер.

Элдептиг чүве чүл дээрге, ол билдире киришкени сайгарган суд ху-

ралыңа хомудакчыларның боттарының келбээни. ТР-ниң УХ-ниң Төлээкчилер палатасының депутаттары, ТР-ниң Соңгулда комиссиясының кежигүннери болгаш референдум эрттирер талазы-биле эгелекчи бөлүктүң төлээлери судка чедип келгеннер.

Судтун хуралы дөмей-ле болган. Ол канчаар-даа сайгаргаш, доктаалды хүлээп ап турда күштүг болуп турар кандыг хоойлуну хажытканын-даа, референдумче үндүрген сөзүглелде хоойлуга дүүшпес чүүлдерни-даа тыппаан. Сайгарылга соонда суд «Төлээкчилер палатасының хомудал болдурган доктаалы билдире киришкени эргелерин референдумга киржир эргелерин кызыгаарлавын, оларның соңгулда эргелерин хажытпайн турар» деп түннелди үндүрген. Ынчангаш билдире киришкени эргелерин бадыйткалдары барымдаа чок болганда, оларны ханды-рарындан суд ойталаар ужурга таварышкан.

Бөдүүн чоннун цнц

КИРЖИП ДЕТКИИЛИЦЕР

Референдум хүнү чоокшулаан тудум аңаа соңгукчуларның сонургалы улгадып, янзы-бүрү чугаа-соот чон аразында чалгып-ла тур. Амыдыралывыстың келир үези дээш кижилер үнчүрүңүң ынчаар сагыш човаары чөп. Ындыг сайгарылгандан шын, меге болгаш чигзиниг үш тодараттынар, ону «дидир-дидирден»-даа, солуннарда-даа көрүп тур бис.

Кол шуугаазын амгы депутаттарның сан-түннүчү угланган, ол шын айтырыг. Ынчангаш кол Хоойлуусту чогулгалыг болдурары чугула апарган. Ону апрель 11-де шиитпирлээр бис, ынчангаш аңаа идепкейлиг киржиривис, деткиривис албан.

Чазак баштыңының, губернатор, президент, дарга аттыг болуру ылгал чок дигир. Ынчаарга бистиң улуг Даргавыс соңгаарга баарга: «Президентиңер кайыл?» деп айтырган-дыр. Даргавыс Президент эрге-дужаалдыг турган болза, оон «даргаңар кайыл?» деп айтырбас-ла болгай. Ону база бодап, деткири чугула.

Эрткен чылын Даргавыстың чамдык удуртукчуларның шалыңын кызырар деп турганын чон дыка чүүлдүгүнүңен чүве. Украинаның Президенти дүжүлгеге

саадапкаш, бодунун шалыңының чартыын кызырарын аазааны дыка дидим базым болду. Өске-даа черлерде мындыг эгелекчи кириер бар. Ону кижилер бүрүзү деткири.

Даргавыстың кадык амыдырал дээш шимчээшкенин калбартканы, маңаа удуртукчуларны кириштиргени дыка өөрүнчүг-дүр. Шагдан бээр-ле оон ада-иезиниң көрүжү база ындыг. Каа-Хемниң Суг-Бажыңга оларның эрттирген арага амзавас шайлагазыңа 1985 чылда кириштим. Ону ынчан «Совет Тыва» совхозтун партком секретары турган Анай Балчыыровна Кара-оол дыка онза организастан. Оон-на уламындан амыдыралдың кадык хевир дээш ниитилелдин кежигүнү болуп, чон-биле үргүлчү харылзажып чоруур ужурум ол.

Чооду КАРА-КҮСКЕ,
1954 чылдан бээр соңгукчу.

ШЫН ШИЛИЛГЕ ДЭЭШ...

Мен, бодум хуумда, эртип турган соңгулдаларга ам черле амыдырал эки талаже эглир боор деп бүзүрел-биле киржип, бадылап чораан кижилер мен. Харалаан, ол бадылап алган депутаттарывыс каас-коя сөстөр-биле аазаашкынар бергеш, а кажан депутат олудун эжелепкенде, оларның демги ол каас сөстери чоорту чидип, агаарже эсти берген ышкаш сагындырар.

Мен бодум Кызыл хоорайның караа көзүлбестер ниитилелинде удуртукчу болуп элээн ажылдай бердим. Ол үе иштинде соңгулдалар бетинде каш-даа депутаттың чагай аазаашкынын сөстөрүн дыңнаан мен. Күжүр дарга олудунга саадапкан соонда, оон хүлээп алышкын даңзызынга биждип алгаш-даа, өрээлинче кирип чадап кагдым. Көрүжү безин бир янзы апаар боор чораан.

Бажыңым улуг, хайымныг орук кыдыы черде турар болгаш, эзир, элээр чолаачылыг машиналар бо-ла херим үстүрүп кире халчыл келир. Аңаа хамаарыштыр депутат

кижиден чаңгыс огулуг сүме, дуздаа манап чадап кагдым. Хоорайның мэри Вячеслав Товариштаевич Ховалыг харын бисче ээ көрүп, херим кыдыыңга камгалап демирни кылдыртып берди. Ол дээш даргага өөрүп четтиргенимни солун дамчыштыр илередип олур мен.

Депутат кижилер дээр чоннун айбычызы дээр болгай. Амгы үеде округун кезип турар депутаттар бар чүве бе? Оларга хамаарыштыр чоннун хомудан чүүлдер солунсеткүүлде үнүп турар. Депутат кижиниң ажылын чон үнелеп көөр, ол шииткечи болур ужурлуг.

Ирина БУРБЮ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ҮНДЕЗИН ХООЙЛУЗУНГА
ЧААРТЫЛГАЛАР КИИРИНГЕ ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИП,
ЧАА АМЫДЫРАЛ ДЭЭШ АПРЕЛЬ 11-ДЕ РЕФЕРЕНДУМГА

«ИЙЕ»

ДЕП БОДУҢАРНЫҢ САГЫШ-СЕТКИЛИЦЕРДЕН
БАДЫЛАҢАР!

Мындыг турган

Мындыг болур

Россия Федерациясының
Үндезин Хоойлузунга ха-
маарыштыр Тыва Респуб-
ликаның Үндезин Хоойлу-
зунда 11 карышкактар бар

Карышкактар турбас

Тыва Республиканың ийи
палаталыг Улуг Хуралы
(парламентизи)Тыва Республиканың
чаңгыс палаталыг
Дээди Хуралы
(парламентизи)

162 депутат

32 депутат

41 депутат доктаамал үнде-
зинге ажылдап турган9 депутат доктаамал
үндезинге ажылдаарТыва Республиканың Чазак
ДаргазыТыва Республиканың
Президенти —
Чазак ДаргазыХөй-ниити палатазы
турбаанТыва Республиканың
чаарттыңан Үндезин
Хоойлузунда көрдүн-
ген Хөй-ниити палата-
зын тургузарМындыг
чүүл
турбаанТыва Республиканың Үндезин Хоойлузунда
көрдүнгени-биле Тыва Республиканың
Чазак Дээди Хуралга чыл санында ажыл-
чорудулгазының түннелдериниң дугайында
отчедун бээр«Тыва Республиканың референдумунун дугайында» Хоойлузунга
дүүштүр эгелекчи бөлүктүң халас парлаар шөлү.

МЭЭҢ САНАЛЫМ

Чоокта чаа «Шынның» кол редактору С.Монгуш Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шолбан Валерьевич-биле ужурашып, апрель 11-де болур референдумга хамаарыштыр интервьюну алган болгай.

Шолбан Валерьевичиниң «Чаа сорулгалар улуг» деп интервьюда берген чугаазында чүгле бо хүн-нерде эвес, а эрткен үени деңнеп тургаш, политикага болгаш амыдыралга хамаарыштыр ханы уткалыг харыыны берген чорду. Бөдүүн чон хандыр билип, референдумга эки киржип, шын харыыны бээр боор дээрзинге бүзүрел бар деп билдим.

162 депутатты тударыңга бюджеттен 185 миллион рубль үндүрүп турар, а бир эвес ам 32 депутатты соңгааш, оон иштинде 9 депутатты доктаамал ажылдаар кылдыр соңгуп алыр болзувусса, кайы хире хөй артык акша камнап алыр-дыр бис.

Бистер, тывалар, черле кончуг халымак, чүвени шал-бул билип алгаш-ла, «ура» дээш карак-кулак чок, келир үени бодавайн шиитпир кылыр улус-тур бис. Оларның чижээнге Тывага революция үезинде кам-хайра чок хүрээ-хиитти узуткап хуюктаанын ап көрээл. Улуг эртемниг лама-башкыларны кара-

бажыңнап, чок кылган. Социалист-тиг Күш-ажылдың Маадыры Сарыг-лар Тамдын-оол башкының «Чурт-талгамның оруу» деп номунда «Комсомолга киргенивис» деп эгеле-де комсомол биледин бижириде адыыс, фамилиявыс-солуп, орус аттарлыг болуп, үеннеп эгеледивис: Аранчын — Юрий, Кюнзегеш — Юрий, Чычаан-оол — Андрей дээш, оон-даа өскелер. Чүвени өттүр билгени дег, Монгуш Кенин-Лопсан, Иргит Самбу, Сат Шулуу тыва фамилия, аттарын арттырып алган болгай» деп бижири турар. Бистиң аравыста ол хире келир үе-зин бодаар угаанныг кижилер бар.

Чогаалчы-журналист Шомаа-дыр Куулар референдум дугайында статьясында «1993 чылдың референдумунга «алыр чүвени ал-бас» кылдыр бадылап алган бол-гай бис. Оон түннелинде Тыва Пре-зиденти чок республика (күрүне) апарган» деп кончуг ханы уткалыг бижээн чорду. Шынап-ла, ынчан мен ол референдумга «Президент турар бе азы турбас бе?» деп

айтырыгга «турар» деп бадыла-мен. Оон түннелинде дөмей-ле тыва чоннун келир үезин бодавайн «пре-зидент турбас» деп хөй кезик-бадылап каапкан. Ол хевээр пре-зидентилик республика турган бол-зувусса, даштыкы чурттар-биле харылзаавыс, экономикавыс-ка кайы хире хөгжүп, сайзырай бер-ген турар ийик. Кайы хире чидир-кылган-дыр бис. Ам кээп катат тургузарыңга хөй үе негеттинер.

Тываны Красноярск крайга кадар дээн айтырыг референдумга удур кижилерниң улус бажы төөөредир дээн политиказы-дыр деп санаар мен. Ол талазы-биле тодар-гай харыыны чогаалчы Шомаа-дыр Кууларның статьясында айткан чорду.

Ынчангаш референдумга ха-маарыштыр мээң бодалдарым мындыг: Тываның Конституция-зынга өскерилгелерни кириер, аңаа хамаарыштыр референдум эртти-рери үениң негелдизи-дир.

Мен Ак-Довурак хоорайның чурттакчылары референдумга «Тываның Конституциясына өскерилгелерни кириер бис» деп ба-дылаар боор дээрзинге идегелин улуг.

Чамыяң ОНДАР.

Тыва Республиканың алдарлыг
башкызы.

Ак-Довурак хоорай.

ТӨЛЕВИЛЕЛ

Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер
кииреринин дугайындаТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ
ХООЙЛУЗУ

РЕСПУБЛИКА ТЫВА

ЗАКОН

О РЕФЕРЕНДУМЕ
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА

Кызыл - 2009

1 чүүл. Тыва Республиканың Конституциязынга («Тувинская правда», 2001 чылдың май 15; 2003 чылдың июнь 26; 2005 чылдың декабрь 30; 2006 чылдың декабрь 14; 2007 чылдың июнь 21, июнь 23; 2008 чылдың апрель 29, май 6, август 21; 2009 чылдың июль 30; «Шын», 2006 чылдың декабрь 14; 2007 чылдың июнь 26; 2008 чылдың май 15, сентябрь 2; 2009 чылдың июль 23) дараазында өскерилгелерни кириер.

1) 3 чүүлдүң 2 кезээн ап кааптар;
2) 4 чүүлдү дараазында эдилге-биле бижиер:

“4 чүүл. Хамааты ниитилелдин институттары

Тыва Республикада күрүне эрге-чагыргазы хой-ниити каттыжышкыны-нарының хоойлуга дүүшкен ажил-чорудулгазынга киришпес, Тыва Республикада хамааты ниитилелдин институттарының хөгжүлдесинге деткимчени көргүзер.

Хамаатыларның, хой-ниити каттыжышкынынарының Тыва Республикада күрүне эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнары-биле кады ажалдажылгазын, хамаатыларның негелделерин болгаш соңугалдарын барымдаалап, оларның эргелерин болгаш хосталгазын камгалаары, хой-ниити каттыжышкынынарының күрүне политиказын тургузуп база боттандырып турар үеде эргелерин, Тыва Республикада күрүне эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының ажил-чорудулгазының хой-ниити хыналдазын боттандырап сорулга-биле, а ол ышкаш хоругдал черлеринде кижилерин эргелерин камгалаар күрүне политиказын боттандыраарына дузалаар сорулга-биле Тыва Республиканың Хой-ниити палатазы тургустунар. Тыва Республиканың Хой-ниити палатазын тургузарын болгаш ажил-чорудулгазын Тыва Республиканың Конституция Хоойлузу доктаадып тургузар.”;

3) 10 чүүлде:
2 кезээн дараазында эдилге-биле бижиер:

“2. Республикада хоойлужудулга (төлээлекчи) эрге-чагырганы Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) боттандырып турар.”

3 кезекте “чажыт бадылаашкын-биле бүгү-ниити дең болгаш дорт соңгуур эргеге үндезилеп соңгуткан Тыва Республиканың Чазаның Даргазы” деп сөстөр-ни “Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Даргазы” деп сөстөр-биле солугур;

4) 17 чүүлдүң 1 кезээнде “чүгле Тыва Республиканың референдумунга” деп сөстөр-ни “Тыва Республиканың референдумунга азы бо Конституцияда көрдүнген чурумга” деп сөстөр-биле солугур;

5) 44 чүүлдүң адында болгаш утка-зында “хүлээлгелер” деп сөстүн соонга болгаш “эргелер” деп сөстөр-ни чогуур падежтерге немээр;

6) 54 чүүлде “Төлээлекчилер палата-зы болгаш Хоойлужудулга палатазы”

деп сөстөр-ни “Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи)” деп сөстөр-биле солугур;

7) 62 чүүлдүң 1-ги кезээнин 1.4. пунктузунун “е” ишти киришпес ап кааптар;

8) 79 чүүлдүң 3 кезээнде, 102 чүүл-дүң адында болгаш утказында, 138 чүүлдүң 1 кезээнде “Улуг Хурал” деп сөстөр-ни чогуур падежтерге “Дээди Хурал (парламент)” деп сөстөр-биле солугур;

9) 86 чүүлдүң 4 кезээнге “ээлчеглиг саң-хөө чылында (ээлчеглиг саң-хөө чылында болгаш планныг үеде)” деп сөстөр-ни немээр;

10) 96 чүүлде:

1 чүүлде болгаш адында “Улуг Хурал” деп сөстөр-ни “Дээди Хурал” (парламент) деп сөстөр-биле солугур;

1 чүүлде ийги домакты ап кааптар;

2 чүүлдү дараазында эдилге-биле бижиер:

“2. “Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) чажыт бадылаашкын-биле бүгү-ниити дең болгаш дорт соңгуур эргеге үндезилеп соңгуткан 32 депутаттардан тургустунар”;

3 чүүлде “Улуг Хуралдың палата бүрүзүнү” деп сөстөр-ни “Дээди Хурал (парламент)” деп сөстөр-биле солугур;

4.5.6 чүүлдерде “Улуг Хурал” деп сөстөр-ни чогуур падежтерге “Дээди Хурал (парламент)” деп сөстөр-биле солугур;

11) 97 чүүлдү дараазында эдилге-биле бижиер:

“97 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) соңгул-далары

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) чаа чыгыжы-ның соңгулдаларын Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаттарының бүрүн эргелери дооступ турары чылдың октябрь айның ийги воскресеньинде эрттирер, а бир эвес оларның бүрүн эргелери Россия Федерациязының Күрүне Думазы-ның ээлчеглиг чыгыжының депутаттарының соңгулдалары эртер чылда төнер болза, — айыттыгын соңгулдаларын бадылаашкын хүнүнде эрттирер. Бир эвес соңгулда эрттирер кылдыр доктааткан ийги воскресенье ажилда-ва байырлал хүнү азы мурнундагы хүн, азы дараазында ажилда-ва байырлал хүнү, бир болза доктааткан чурум езугаар ийги воскресенье ажил хүнү кылдыр чарлаттыгын болза, соңгулдаларны октябрьның бирги воскресеньинде эртер кылдыр доктаадыр.

2. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) 16 депут-тады соңгулдалар дугайында хоойлу-жудулга езугаар соңгулда каттыжыш-кынынарының депшиди үндүргени депу-татка кандидаттарның даңызы дээш берген бадылаашкынынарының санынга деңнештир республиканың соңгулда округунун талазы-биле соңгулар. Дээди Хуралдың (парламентизи) 16 депут-тады чангыс мандаттыг соңгулда округта-рынга соңгуттурар.

3. Тыва Республиканың Дээди Хура-лының (парламентизинин) депутат-тарының соңгулдаларын эрттиреринин чурумун Россия Федерациязының хоой-лужудулгазынга дүүштүр Тыва Респу-бликаның Хоойлузу-биле доктаадып тур-гузар.

4. Тыва Республиканың Дээди Ху-ралының (парламентизинин) депута-дынга соңгуур эргелиг 20 хар назы чет-кен болгаш Россия Федерациязының

хамаатызы соңгудуп болур.”;

12) 98 чүүлдү дараазында эдилге-биле бижиер:

“98 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) ажилын организаастаары

1. Тыва Республиканың Дээди Хура-лы (парламентизи) бодунун бир дугаар хуралынче депутаттарның доктааткан санындан үштүң ийизи соңгуткан хү-нүнден эгелеп 30 дугаар хонуундан орайтавайн чыгыр. Тыва Республи-каның Дээди Хуралының (парламентизинин) хуралдары, бир эвес аңаа бо Конституция езугаар өске чүүл көрдүн-мээн болза, аңаа депутаттарның доктаа-тыгын санындан чартык кезинден хой кижиге бар болза, бүрүн эргелиг деп санадыр.

2. Тыва Республиканың Дээди Хура-лының (парламентизинин) бир дугаар хуралын Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының Даргазы аядыр.

3. Тыва Республиканың Дээди Ху-ралының (парламентизинин) чаа чы-гыжының ажилдап эгелээн үезинден эгелеп Тыва Республиканың Дээди Хура-лының (парламентизинин) эрги чы-гыжының бүрүн эргелери доостур.

4. Тыва Республиканың Дээди Ху-ралы (парламентизи) оң депутаттары-ның баштааны доктаамал, түр ажилдаар комитеттерни болгаш комиссияларны, ажилчын бөлүктөрү тургузар эргелиг.

5. Тыва Республиканың Дээди Ху-ралы (парламентизи), оң комитеттери Тыва Республиканың амыдырал-чурт-талгазынга болгаш ажилдап кылып турар хоойлу төлөвилелдеринин айты-рыгларына хамаарыштыр парламент дыңнаашкынынары чорудуп болур.

6. Тыва Республиканың Дээди Ху-ралы (парламентизи) оларның эргезинде турар айтырыглар талазы-биле хоой-лужудулга актыларын, федералдыг хоойлуда, бо Конституцияда өске чүүл-дер көрдүнмээн болза, депутаттарның доктааттыгын санының чартыгын хойунун бадылаашкыны-биле хүлээп алыр.

7. Тыва Республиканың Дээди Хура-лының (парламентизинин) организа-стыг үндезинин болгаш ажил-чорудулга-зын бо Конституция доктаадып тургузар. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) ажил-чорудулга-зын чуруму регламент-биле тодаратты-нар.”

13) 99 чүүлде:
адында “Улуг Хуралдың палаталары” деп сөстөр-ни “Дээди Хуралы (парламен-тизи)” деп сөстөр-биле солугур;

14) 100 чүүлдү күжүн чидирген деп санаар;

15) 101 чүүлдү дараазында эдилге-биле бижиер:

“101 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаттарының эрге-байдалы

1. Тыва Республиканың Дээди Ху-ралының (парламентизинин) депутат-тарының эрге-байдалы болгаш бүрүн эргелери федералдыг хоойлужудулга, бо Конституцияга дүүштүр Тыва Респу-бликаның хоойлузу-биле тодараттынар.

2. Тыва Республиканың Дээди Хура-лының (парламентизинин) депутаттары профессионалдыг доктаамал үндезинге-даа боттарының кол ажылында күш-ажылчы база албан-хүлээлгелерин күү-сетпишаан, Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге) доктаамал эвес үндезинге-даа боттарының ажил-чорудулгазын дакпырлап болур. Профес-

сионалдыг доктаамал үндезинде ажил-даар депутаттарның санын Тыва Рес-публиканың хоойлузу доктаадып тургу-зар болгаш 9-тан хой болбас.

3. Тыва Республиканың Дээди Ху-ралының (парламентизинин) депутатта-ры Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутат-тары, Россия Федерациязының Феде-ралдыг Хуралының Федерация Чөвүле-линиң кежигүннери, судьялар болуп, Россия Федерациязының өске-даа күрү-не албан-дужаалдарын, федералдыг кү-рүне хамааты албанының албан-дужаал-дарын, Тыва Республиканың өске-даа күрүне албан-дужаалдарын, Тыва Рес-публиканың күрүне хамааты албанының албан-дужаалдарын, а ол ышкаш, бир эвес өске чүүл федералдыг хоойлуда көр-дүнмээн болза, муниципалдыг албан-ду-жаал болгаш муниципалдыг албанның албан-дужаалдарын ээлеп болбас. Профессиналдыг доктаамал үндезинге ажил-чорудулгазын боттандырып турар Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаттары, бир эвес Россия Федерациязының хоойлужу-дулгазы-биле өске чүүл көрдүнмээн бол-за, башкылаашкын, эртем болгаш чогаа-дыкчы ажилдан өске төлөвилер ажил-чорудулга кылып болбас. Оң иштинде башкылаашкын, эртем болгаш чогаа-дыкчы ажил-чорудулга, бир эвес Россия Федерациязының хоойлужудулгазы болгаш Россия Федерациязының күрү-нелер аразының керээзи-биле көрдүн-мээн болза, даштыкы күрүнелерин, де-легей чергелиг болгаш даштыкы орга-низацияларның, даштыкы хамааты-ларның база хамааты эргези чок кижилерин акша-хоренгизи-биле акшалан-дыртынып болбас. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаттарына федералдыг хоойлужу-дулга-биле көрдүнгөн өске-даа кызы-гаарлаашкынына хамааржыр.

4. Тыва Республиканың Дээди Ху-ралының (парламентизинин) депутатта-ры, оларга бүзүрел чиккен таварылгада, боттарының соңгукчуларының мурнунга харысалгага онаажыр. Тыва Респу-бликаның Дээди Хуралының (парламен-тизинин) депутаттарының соңгукчулар-ның бүзүрелин чидирген түңнелинде оларның харысалгазының чурумун болгаш негелделерин Тыва Респу-бликаның хоойлузу тодаратыр.”;

16) 103 чүүлдү дараазында эдилге-биле бижиер:

“103 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) бүрүн эргелери

Тыва Республиканың Дээди Хура-лының (парламентизинин) бүрүн эргелеринге хамааржыр чүүлдер:

1) Тыва Республиканың Конститу-циязын болгаш бо Конституция-биле доктааттыгын чурум езугаар аңаа эдил-гелерни хүлээп алыры;

2) Тыва Республиканың Конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын, оларга өскерилгелерни болгаш негелделерни кириери, оларның күүселдесинин хыналдазын чорудары;

3) Россия Федерациязының Прези-дентизинин киригени-биле Россия Феде-рациязының хамаатызынга Тыва Рес-публиканың Президентизинин — Чазак Даргазының бүрүн эргелерин тыпсыры;

4) Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) регла-ментизин хүлээп алыры;

(Уланчызы 4-кч арында).

(Уланчызы. Эгези 3-кү арында).

5) Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазын болгаш оң оралакчызын сонгууру;

6) Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) ажилчын органнын тургузары;

7) Тыва Республиканың чыл бүрүде оң ажил-чорудулгазының түннелдерин дугайында, оң иштинде Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) салган айтырыгларынга хамаарыштыр отчеттарын дыңнаары;

8) Тыва Республиканың Президентизинин — Чазак Даргазының киригени республика бюджетин бадылаары, оң күүселдезин хынаары;

9) Тыва Республиканың бюджетинин күүселдезин дугайында Тыва Республиканың Чазаның отчеттарын чугаалажып көөрү;

10) республика чергелиг черни болгаш бойдус курлавырларын ажыглаарының чурумун, төөгү, культура болгаш бойдус объектилерин камгалаарын, Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизинин объектилерин муниципалдыг кылдыр шилчилерин тодарадыры;

11) республика фондуларын, үнелиг металлдарның болгаш үнелиг даштарның күрүне фондузун тургузары, оларның акша-хөреңгизин чарыгданының дугайында отчеттарын бадылаары, Тыва Республиканың девискээр-күрүне бюджеттен дашкаар фондуларның бюджеттерин болгаш оң күүселдезинин дугайында отчеттарын бадылаары;

12) Россия Федерациязының субъектилерин-биле, а ол ышкаш даштыкы федеративтиг күрүнелеринин субъектилерин-биле, даштыкы күрүнелеринин девискээр-административтиг тургузулгалары-биле Тыва Республиканың адындан чарган керээлерин (дугуржулгаларын) бадылаары;

13) Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизин башкаар болгаш ажыглаарының чурумун доктаадыры;

14) республика үндүрүлгелерин болгаш өске-даа албан төлээр телевирилерин, а ол ышкаш оларны хавырар чурумун тургузары, республиканың чээилерин база үнелиг саазыннарын үндүреринин чурумун тодарадыры;

15) Тыва Республиканың Президентизинин — Чазак Даргазының киригени-биле Тыва Республикада кижинин эргелерин камгалаар бүрүн эргелиг төлээни албан-дужаалга томуйлаары болгаш ол албан-дужаалдан хостаары;

16) Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Даргазының киригени-биле Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазын, оң оралакчызын болгаш Тыва Республиканың Саналга палатазының аудиторларын томуйлаары база оларны албан-дужаалдан хостаары;

17) Тыва Республиканың Президентизинин — Чазак Даргазының киригени-биле Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун доктааткан чурумун езугаар Тыва Республиканың Конституция судунун судьяларын томуйлаары;

18) Тыва Республиканың Сонгулда комиссиязының кежигүннеринин чартынын томуйлаары;

19) Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун доктаатканы чурум езугаар элтештирилге судьяларын томуйлаары;

20) Тыва Республиканың Федералдыг хоойлуга дүүштүр Президентизинге — Чазак Даргазынга бүзүрээринин (бүзүрөвинин дугайында) шийтпирни хүлээп алыры;

21) Тыва Республиканың хоойлузунун доктааткан чурумун езугаар Тыва Республиканың Президентизинин — Чазак Даргазының чопшээрели-биле референдум хүнүн доктаадыры;

22) Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаттарының сонгулдаларының хүнүн доктаадыры;

23) Тыва Республиканың күрүне шаңналарын тургузары;

24) Тыва Республиканың албан-езузузун байырлал хүннерин доктаадыр

тургузары;

25) Россия Федерациязының хоойлу-жудулгазы-биле Россия Федерациязының субъектилеринин хоойлу-жудулга (төлээлекчи) күрүне эрге-чагырга органының бүрүн эргелеринче шилчиткен өске-даа айтырыгларын шийтпир-лээр;

17) 104 чүүлү күжүн чидирген деп санаар;

18) 105 чүүлү дараазында эдилге-биле бижиир:

“105 чүүл. Тыва Республиканың Конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын сайгарып көөрү болгаш хүлээр;

Тыва Республиканың Конституция хоойлуларын Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаттарының доктааттыганы санының үштүң ийизинден хөй үннер-биле хүлээп алыр, Тыва Республиканың хоойлуларын — депутаттарның доктааттыганы санының хөйүнүн бадылаашкыны-биле.”;

19) 106 чүүлү дараазында эдилге-биле бижиир:

“106 чүүл. Тыва Республиканың Конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын чонга тарадыры болгаш оларны күштүг болдуарының чуруму

1. Тыва Республиканың хүлээп алдыганы Конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын 14 хонук дургузунда Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи-биле) Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Даргазынга ат салдыртыры болгаш чонга чедирип чарлаары-биле чорудар.

2. Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Даргазы 14 хонук дургузунда Тыва Республиканың Конституция хоойлуларынга, Тыва Республиканың хоойлуларынга ат салып, чонга чедирип чарлаар.

3. Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Даргазы Тыва Республиканың Конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын аңаа кирген үден 14 хонук дургузунда оон ойталаан таварылгада Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) оларны доктааттыганы чурум езугаар катап сайгарып көөр.

Бир эвес катап сайгарып көрүп турда, Тыва Республиканың Конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын оң мурнунда хүлээп алганы редакция-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаттарының доктааттыганы санының үштүң ийизинден хөй үннер-биле катап хүлээп алдынар болза, олар киргенден бээр 14 хонук дургузунда Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Даргазы ат салып чарлаар.

20) 107 чүүлү дараазында эдилге-биле бижиир:

“107 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыры

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр таварылгалар:

а) Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Тыва Республиканың хоойлузунун көрүп кааны чурум езугаар бодун тарадырының дугайында шийтпирни хүлээп алганы;

б) Россия Федерациязының Президентизинин федералдыг хоойлу-биле көрүп кааны чурум болгаш үндезинер езугаар Тыва Республиканың Дээди Хуралын (парламентизинин) тарадыры;

в) Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) амгы составының депутаттарының бүрүн эрге чогуун дугайында шийтпиринин күш киргени-биле, оң иштинде депутаттарның боттарының бүрүн эргелерин дүжүргени-биле.

2. Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Даргазы Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Россия Федерациязының эргезинде турар болгаш Россия Федерация-

зының база Тыва Республиканың, Тыва Республиканың Конституциязының катый хаара эргезинде турар чүүлдеринге хамаарыштыр Россия Федерациязының Конституциязынга, федералдыг хоойлуларынга чөрүлдешкек хоойлу болгаш (азы) нормативтиг хоойлу-жудулга актызын хүлээп алган чөрүлдээлерни суд тодараткан болза, а Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) оларны судтун шийтпирни күш киргенден бээр алды айың дургузунда этпээн болза, хуусаа бетинде бүрүн эргелерин соксатканының дугайында шийтпирни хүлээп алыр эргелиг.

Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Даргазы Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) бүрүн эргелерин, федералдыг хоойлуларда көрдүмүн болгаш таварылгаларда, хуусаадан эрте соксадыр дугайында шийтпирни хүлээп алыр эргелиг.

3. Тыва Республиканың Дээди Хуралының бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадырының дугайында Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Даргазының шийтпирни Чарлык байдалдыг болур.

4. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадырының дугайында шийтпир хүлээп алдыганы таварылгада, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаттарының ээлчег чок сонгулдаларының хүнүн федералдыг хоойлуларга болгаш амгы Конституция-биле болгаш (азы) Тыва Республиканың хоойлузун езугаар тодарадыр. Айыткан сонгулдаларны бо шийтпир күштүг болган хүнден эгелээш, алды айдан орайтаваанда эрттирер»;

21) 108 чүүлде:

1 кезекте «Төлээлекчилер палатазынга, Хоойлу-жудулга палатазының депутаттарынга, Төлээлекчилер палатазынга, Даргага» деп сөстөрни «депутаттарга, фракцияларга, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) комитеттеринге Президентиге — Даргага деп сөстөр-биле солугуру»;

2 кезекте «Улуг Хурал» деп сөстөр-биле солугуру;

3 кезекте «Дарга-биле» деп сөстү «Президент — Дарга-биле» деп сөстөр-биле солугуру;

4 кезекте «Хоойлу-жудулга палатазы-биле» деп сөстү падежтер аайы-биле «Тыва Республиканың Дээди Хуралы-биле (парламент-биле) деп сөстөр-биле падежтер аайы-биле солугуру, «Дарга» деп сөстү падежтер аайы-биле «Президент — Дарга» деп сөстөр-биле солугуру;

22) 109 чүүлдүн 1 кезектен, 112 чүүлдүн адында болгаш утказында, 114 чүүлдүн 2 кезектен, 138 чүүлдүн 1 кезектен «Дарга» деп сөстү падежтер аайы-биле «Президент — Дарга» деп сөстөр-биле падежтер езугаар солугуру;

23) 110 чүүлде:

«Дарга» деп сөстү адында болгаш утказында падежтер аайы-биле «Президент — Дарга» деп сөстөр-биле падежтер аайы-биле солугуру;

1 кезекте дараазында уткалыг ийги абзац-биле немээр:

«Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Даргазы Россия Федерациязының бүгү девискээринге дээди болур Россия Федерациязының Конституциязының болгаш федералдыг хоойлуларның принциптеринге үндезилеп, хамаатыларның конституция езугаар эргелеринин болгаш хосталгаларының, Тыва Республиканың Конституциязын болгаш хоойлуларын сагырының магадылалы болур, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органының дугуруштунган кады ажылдажылгазын болгаш кады хөдөлүшкүннерин хандырып турар.»;

2 кезекте, 4 кезектин ийги абзазында «Улуг Хуралдың палаталарының каттышкан хуралынга» дээн сөстөрни «Дээди Хуралдың (парламентизинин) хуралынга» деп сөстөр-биле солугуру;

3 кезекте: Ийги абзацты дараазында эдилге-биле бижиир:

«Тыва Республиканың Президентизи

— Чазак Даргазы хары угда, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаты Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелинин кежигүүн судья болгаш Россия Федерациязының өске-даа күрүне албан-дужаалдарының күрүнениң федералдыг хамааты алынының албан-дужаалдарынга, Тыва Республиканың өске-даа күрүне болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албаннарының албан-дужаалдарына, а ол ышкаш муниципалдыг албан-дужаалга болгаш муниципалдыг албаннарының албан-дужаалдарына ажылдап болбас, Россия Федерациязының хоойлуларында көрдүмүн болгаш башкылаашкын, эртем болгаш өскө-даа чогаадыкчы ажылдардан аңгыда, телевириг ажылга ажылдап болбас, Башкылаашкын, эртем болгаш өскө-даа чогаадыкчы ажылдар, Россия Федерациязының күрүнелер аразында керээлер биле болгаш Россия Федерациязының хоойлулары-биле көрдүмүн болгаш чүгле даштыкы күрүнелеринин, курулалар аразының болгаш даштыкы организацияларын, даштыкы хамаатыларын болгаш хамааты эргези чок улусту акшаландырышыкыны-биле хавырар тынмас ужурлуг.»;

мындыг уткалыг үшкү абзацты немээр:

«Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Даргазы эргелеп-башкаары органының составынга, азыраак болгаш хайгаарал чөвүлелдеринге, Россия Федерациязында өске-даа коммерциялыг эвес күрүнелер дашкаар даштыкы организацияларын болгаш оларны адырларының кежигүнүнге, бир эвес өске чүүлдер Россия Федерациязының күрүнелер аразында керээлерде болгаш Россия Федерациязының хоойлуларын көрдүмүн болза, кирип болбас.»;

24) 110. 1 чүүлде:

Падежтер аайы-биле «Дарга» деп сөстүн адын болгаш утказын падежтер аайы-биле «Президент — Дарга» деп сөстөр-биле солугуру;

1 кезекте «Улуг Хурал» деп сөстөрни «Дээди Хурал (парламент)» деп сөстөр-биле солугуру, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталары-биле» деп сөстөрни ап кааптар;

2-ги кезекте «Улуг Хуралдың палаталар каттыжышыкынын» деп сөстөрни «Дээди Хуралдың (парламентизинин) каттыжышыкынарының (фракцияларының)» деп сөстөр-биле солугуру;

3 кезекте «кады» деп сөстү ап кааптар;

4 кезекте «Улуг Хурал», «Улуг Хуралдың палата бүрүзү», «Улуг Хуралдың палаталары» деп сөстөрни «Дээди Хуралдың (парламентизинин) деп сөстөр-биле солугуру;

5 кезекте «Улуг Хуралдың» деп сөстөрни падеж аайы-биле «Дээди Хуралдың» деп сөс-биле падежтер аайы-биле солугуру;

25) 111 чүүлде:

«Дарганың» деп сөстү «Президентинин — Дарганың» деп сөстөр-биле солугуру;

1 кезекте «Дарга» деп сөстү «Президент — Дарга» деп сөстөр-биле солугуру;

2 кезекте:

бирги абзацта «Дарга» деп сөстү «Президент — Дарга» деп сөстөр-биле солугуру;

«г» пунктуу дараазында эдилге-биле бижиир:

«г») Тыва Республиканың хоойлу-жудулгазы езугаар Тыва Республиканың Чазак тургузар, Тыва Республиканың күүсекчи органнының структуралык бадылаар, Тыва Республиканың Чазак халаар дугайында шийтпирни хүлээп алыр»;

дараазында уткалыг «г1» пунктуу немээр:

«г1) Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Даргазының Канцеляриязын болгаш, Тыва Республиканың Чазак Аппаратын тургузар, Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Даргазының Канцеляриязының, Тыва Республиканың Чазак Аппаратының

дуртукчуларын албан-дужаалындан
састар;»

«д» пунктуда «Улуг Хуралга» деп
сөстөрни «Дээди Хуралга (парламен-
тиге)» деп сөстөр-биле солугур;

«е» пунктуда «Улуг Хуралдың» деп
сөстөрни «Дээди Хуралдың (парламен-
тинин)» деп сөстөр-биле солугур, «азы
палаталарның бирээзи» деп сөстөрни ап
кааптар;

«ж» пунктуда «Бо Конституция-биле
болган» деп сөстөрни ап кааптар;

«з» пунктуда «Тыва Республиканың
Төлээкчилер-биле» деп сөстөрни немээр;

«л» пунктуда «Төлээкчилер палата-
зынга» деп сөстөрни «Тыва Республи-
каның Дээди Хуралына (парламентиге)
деп сөстөрни солугур;

«о» пунктуу дараазында эдилге-биле
жижир:

«о» Тыва Республиканың Дээди
Хуралының (парламентизинин) ээлчег
ок хуралын чыырын негээр эргелиг,
аза бо Конституцияның негелдези-биле
аза соңгуткан Тыва Республиканың
Дээди Хуралының (парламентизинин)
бирги чыыжын хуусаадан эрте чыырын
негеп болур;»

«п» пунктуда «Тыва Республиканың
Улуг Хуралының болгаш ооң палата-
ларының» деп сөстөрни «Тыва Респу-
бликаның Дээди Хуралының (парламен-
тинин)» деп сөстөр-биле солугур;

«р» пунктуда «Даргада» деп сөстү
«Президент — Даргада» деп сөстөр-биле
солугур;

3, 5, 6 кезектерде падежтер аайы-
биле «Дарга» деп сөстү, падежтер аайы-
биле «Президент — Дарга» деп сөстөр-
биле солугур;

4 кезекти ап кааптар;

6 дугаар кезекте «Дарганың» деп
сөстү «Президент — Дарганың» деп
сөстөр-биле солугур, «референдумнун»
деп сөстү соонга «Тыва Республиканың
Улуг Хуралын (парламентизин) тара-
дыр» деп сөстөрни немээр;

26) 112 чүүлде:

1 кезектин «а» пунктузунда, 2 ке-
зектин бирги абзацта «Улуг Хурал-биле»
деп сөстөрни «Дээди Хурал-биле (пар-
ламент-биле)» деп сөстөр-биле солугур;

2 кезектин ийи дугаар абзацта «14»
деп санны «90» деп сан-биле солугур;

27) 113 чүүлде:

2 кезекте «Дарганың» деп сөстү «Пре-
зидент — Дарганың» деп сөстөр-биле
солугур, «ооң оралакчыларының» деп
сөстөрни Тыва Республиканың Чазак
Даргазының оралакчыларының» деп
сөстөр-биле солугур;

3 кезекте «Дарга-биле» деп сөстү
«Президент — Дарга-биле» деп сөстөр-
биле солугур;

4 кезекте:

«б» пунктуда «Дарга-биле» деп сөстү
«Президент — Дарга-биле» деп сөстөр-
биле солугур, «Хоойлужудулга палата-
зының» деп сөстү «Тыва Республиканың
Дээди Хуралы (парламентизин)» деп
сөстөр-биле солугур;

«в» пунктуда «Хоойлужудулга па-
латазы» деп сөстөрни «Тыва Республи-
каның Дээди Хуралы (парламентизин)»
деп сөстөр-биле солугур;

28) 119 чүүлде:

2 кезекте «Тыва Республиканың
Чазак Даргазының, Тыва Республи-
каның Улуг Хуралының палаталарының,
Хоойлужудулга палатазының депута-
тарының үштүң бири, Төлээкчилер
палатазының депутаттарының бештин
бири,» деп сөстөрни «Тыва Республи-
каның Президентизи — Чазак Даргазы,
Тыва Республиканың Дээди Хуралының
(парламентизинин) депутаттарының
үштүң бири» деп сөстөр-биле солугур;

3 кезекте «Тыва Республиканың
Чазак Даргазының, Улуг Хуралдың
палаталарының» деп сөстөрни «Тыва
Республиканың Президентизи — Чазак
Даргазының, Дээди Хуралдың (парла-
ментинин)» деп сөстөр-биле солугур.

29) 140 чүүлдүн 2 кезегне «Тыва Рес-
публиканың референдумунга хүлээп
алыр» дээн сөстөрни «Тыва Республи-
каның Конституция комиссиязының
саналы-биле Тыва Республиканың Дээди
Хуралы (парламентизин) амгы Консти-
туция езугаар көөр болгаш, ол хүлээп
алдынганда, ат салыры-биле болгаш
чонга таныштылары-биле Тыва Респу-
бликаның Президентизинче — Чазак
Даргазынче чорудар» деп сөстөр-биле
солугур;

30) 141 чүүлде:

1 кезекте «Улуг Хурал» деп сөстөрни
падежтер аайы-биле «Дээди Хурал (пар-
ламент)» деп сөстөр-биле солугур.

2 кезекте «Улуг Хурал» деп сөстөрни
«Дээди Хурал (парламент)» деп сөстөр-
биле солугур, «Төлээкчилер палата-
зынга» деп сөстөрни «Тыва Республи-
каның Дээди Хуралына (парламентиге)
көөр кылдыр» деп сөстөр-биле солугур;
дараазында уткалыг 3 кезекти
немээр:

«3. Тыва Республиканың чаа Кон-
ституциязы Тыва Республиканың Дээди
Хуралының (парламентизинин) депу-
таттарының доктаадып тургустунган
санының үштүң ийи кезээден эвээш
эвес санныг бадылаашкыны-биле хүлээп
алдынар. Тыва Республиканың хүлээп
алдынганы чаа Конституциязын 14
хонук иштинде ат салыры-биле болгаш
чонга таныштылары-биле Тыва Респу-
бликаның Президентизи — Чазак Дарга-
зынче чорудар.

Тыва Республиканың чаа Конститу-
циязының төлөвилели Тыва Респу-
бликаның Дээди Хуралына (парламен-
тиге) хүлээп алдынмаан болза, азы ону
Тыва Республиканың Президентизи —
Чазак Даргазы дедир чандырганда, Тыва
Республиканың чаа Конституциязының
төлөвилелин Тыва Республиканың Дээди
Хуралы (парламентизин) база Тыва
Республиканың Президентизи — Чазак
Даргазы катап көөрү-биле Тыва Респу-
бликаның Конституция комиссиязынче
чорудар. Тыва Республиканың Дээди
Хуралы (парламентизин) азы Тыва Рес-
публиканың Президентизи — Чазак Дар-
газы дагын катап Тыва Республиканың
чаа Конституциязының төлөвилелин
хүлээп албас болза, Тыва Республиканың
чаа Конституциязының төлөвилелин
кылыр конституцияның хоойлу иници-
тавын бир чылдан эвээш эвес үе соон-
да (дагын катап хүлээп албаанда ынчан
кирер);»

142 чүүлде:

1 кезекте «Төлээкчилер палатазы
болгаш» деп сөстөрни «Тыва Респу-
бликаның Дээди Хуралының (парламен-
тинин) депутаттарының үштүң бирин-
ден эвээш эвес, азы» деп сөстөр-биле
солугур;

3 кезекти дараазында эдилге-биле
бижир:

«3. Тыва Республиканың Конститу-
циязының II — XV эгелеринге эдилге-
лерни Тыва Республиканың Консти-
туция хоойлузу-биле хүлээп алыр;»

4, 5, 6 кезектерни ап кааптар.

2 чүүл. Шилчилгелиг байдалдар

1. Бо Конституция хоойлузунун мур-
нундагы үеде хүлээп алдынган Тыва Рес-
публиканың девискээринде күштүг бооп
турар Тыва Республиканың хоойлулары
болгаш эрге-хоойлу актылары, ооң-биле
карышкак чок черлеринге күштүг бооп
артар. Бо Конституция хоойлузу хүлээп
алдынганда, үш ай иштинде күрүнэ эрге-
чагыргазы болгаш Тыва Республиканың
тус чер чагыргалары, оларның албан-
дужаалдыг кижилери эрге-хоойлу
актыларын аңаа дүүштүр эде кылыр
ужурлуг.

2. Тыва Республиканың Чазаның
Даргазы, Тыва Республиканың Чазаа,
Тыва Республиканың Улуг Хуралының
Төлээкчилер палатазы, Хоойлужудул-
га палатазы боттарының бүрүн эрге-
лерин, күш кирген бо Конституция
хоойлузунун мурнунда турган Тыва
Республиканың Конституциязының
эдилгезин езугаар, чок болза, Тыва Рес-
публиканың Дээди Хуралының (парла-
ментизинин) составына соңгудуп алгы-
жеге чедир бүрүн эргелерин күүседир.

Тыва Республиканың Дээди Хура-
лының (парламентизинин) бирги чы-
жының ажылынга чедир, бо Конститу-
ция хоойлузунун күш кирер үезинге
чедир бүрүн эргелиг Тыва
Республиканың Чазаның Даргазы,
Тыва Республиканың Конституциязында
көрдүнгөн амгы Конституция хоойлу-
зунун эдилгезин езугаар Тыва Респу-
бликаның Президентизинин — Чазак
Даргазының бүрүн эргелерин күүседир.

Тыва Республиканың Чазаа, Тыва
Республиканың Дээди Хуралы (парла-
ментизин), Тыва Республиканың Дээди
Хуралының (парламентизинин) бирги
чыжының ажылдаан хүнүнден эгелеп
Тыва Республиканың Конституция-
зының бо Конституция хоойлузунун
эдилгелери езугаар бүрүн эргелерин
боттандырат.

3. Бо Конституция хоойлузу күш
киргенден бээр ийи ай дургузунда, Тыва
Республиканың Улуг Хуралының Төлээ-
лекчилер палатазы, Хоойлужудулга
палатазы, Тыва Республиканың Чазак
Даргазы, Тыва Республиканың Дээди
Хуралының (парламентизинин) депу-
таттарының соңгудаларының дуга-
йында, республикада күрүнэ эрге-
чагыргазының дамчып чорууру өске-даа
хоойлу-дүрүмнеринин дугайында Тыва
Республиканың хоойлуларын бирги

(Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер кириринин дугайында Тыва
Республиканың Конституция хоойлузунун төлөвилелин 2010 чылдың февраль 7-де үнгөн
№ 14 «Шында» база парлаан).

ҮНДҮРҮГ ИНСПЕКЦИЯЗЫНЧЕ БИЛДИРИИШКИНИ программа дузазы-биле долдуруп болур

Дыка хөй үндүрүг төлекчилери учетка
тургузар азы оон уштур дугайында билди-
риишкини үндүрүг инспекциязынче
кирип келген болгай. Ол ажыл шупту
кижилерге чик эвес, харын-даа халалыг
болуп турары билдингир. Хамаатыларга ол
ажылды чингедири-биле Тыва Республи-
каның үндүрүг органнары үндүрүг төлек-
чилеринин билдириишкинерин машина
дузазы-биле башкарып белеткээн хевир
езугаар хүлээп алыр органы тыпкан. Ону
ажылгаарда үндүрүг төлекчизи, хамыктын
мурнунда, бодунун компьютеринге «Нало-
гоплательщик ЮЛ» деп программаны
(версиязы 4.19-тан куду эвес) тургузуп алыр
ужурлуг.

Ол машинаны ажылгаарының аргазы
дыка бөдүүн, аңаа тускай билиглер-даа
негеттинмес. «Налогоплательщик ЮЛ»

программаны ажылгап тура, үндүрүг төлек-
чизи документинин тааржыр хевир-майын
шилип алгаш, ону долдурга, парлагже
үндүрүптер. Ону парладып турда, бөлүк
штрих-кодтар документиге автоматтыг арга-
биле бижиттине бээр.

«Налогоплательщик ЮЛ» программаның
дузазы-биле билдириишкинеринин мындыг
хевирлерин долдуруп болур:

— патентиге үндезилеп үндүрүг онаалда-
зының бөдүүнчүктөн системазын ажылгап
турар хуу сайгарлыкчы кылдыр хуу сайгар-
лыкчыны учетка тургузуп алырының дуга-
йында билдириишкини (КНД 1112018 езугаар
хевир);

— ажыл-чорудулганың чамдык хевир-
леринге кириген орулгандан чангыс аай үндү-
рүг төлекчизи кылдыр хуу сайгарлыкчыны
учетка тургузар дугайында билдириишкини

(№ЕНДВ-2 хевир);

— ажыл-чорудулганың чамдык хевирле-
ринге кириген орулгандан чангыс аай үндүрүг
төлекчизи кылдыр организацияны учеттан
үндүреринин дугайында билдириишкини
(№ЕНДВ-3 хевир);

— ажыл-чорудулганың чамдык хевир-
леринге кириген орулгандан чангыс аай үндү-
рүг төлекчизи кылдыр үндүрүг төлекчизин
учеттан үндүреринин дугайында билдирииш-
кини (№ЕНДВ-4 хевир);

— россияжи болгаш даштыкы организа-
цияларга киржилгезинин дугайында
дыңнадыгы (№С-09-1 хевир);

— Россия Федерациязының девискээ-
ринге организацияның оспаксыргай салбы-
рын тургузар (хаар) дугайында дыңнадыгы
(№С-09-3 хевир);

— организацияны эде тургузар азы
дүжүрүг дугайында дыңнадыгы (№С-09-4

хевир).

Документилерин хевирлеринге
машина ажылгаарының ажыкты мар-
гылдаа чок.

Бирээде, «Налогоплательщик ЮЛ»
программаны үндүрүг төлекчизинин учетта
турары үндүрүг органындан халас ап (би-
жидип ап) болур, ооң штрих-коду кандыг-
даа хевирнин принтеринге тергин эки
парлаттынар.

Ийде, документилерни хүлээп алыры-
ның болгаш медээлерни автоматтыттыг
системаже кириеринин чорудулгазын элээн
каш катап дүргедер арганы бээр, ындыг
чорук үндүрүг органнарынга-даа, үндүрүг
төлекчизинге-даа аажок чугула болгай.
Үндүрүг инспектору штрих-кодту сканерге
кириген соонда-ла отчет медээзин баазаже
кириеринин айтыры шитпирлеттинер.
Ону кирип турда, кижиге күжү үнмес, бүгү
медээ үндүрүг органының баазазынче
аажок дүрген кире бээр.

Россияның ФУА-ның Тыва Респу-
блика талазы-биле эргелелин бүртүкел
болгаш учет килдизи.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ ДАЙЫННЫҢ БАШТАЙГЫ ЧЫЛДАРЫНДА

1. Организастыг кол ажилдар - найысылалда

ССРЭ-ге Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелей бээрге, Тыва Арат Республиканың хей нация чону ону улуг дүвүрел болгаш килең-биле хүлээп алган. Ынчангаш аңаа удур хамык-ла организастыг ажилдар бир дугаарында чурттуң найысылалы — Кызыл хоорайга эгелээн. Аңаа Ада-чурттуң Улуг дайынының аар-берге чылдарында хамааржыр төөгүлүг улуг документиленни: фашисттер Германияга удур Тываның дайын чарлаанының дугайында, ТАР-ның бүгү ажил-агыйын шериг байдалче шилчидериниң дугайында дээш, өске-даа чугула доктаал-саавырларны дайынның баштайгы хонуктарында хүлээп алган. Төөгү документиленни-биле алырга, Кызыл хоорайның чурттагы чону хамык-ла ажилдарга республиканың кожууннарынга үлегер болуп турган. Оларның эгелээшкени болгаш деткимче-биле, шынап-ла, улуг ажилдар ол чылдарда кылып чоруттунган...

1941 чылдың июнь 22-де ТАР-ның Х Улуг Хуралы Кызылда Шагдыр-Сүрүн аттыг клубка болуп эрткен. Аңаа ТАР-ның ТК-ның Чингине секретары С.К.Тока баштаан даргалар, кожууннарының төлээлери дайын үезинде Тываның

хонуктарында, айларында Кызыл Шеригниң доктаамал кезектери улуг чидиргилер-биле аткаарлап, немец-фашист эжелекчилерге совет черлерни эжелеттирип арттырып эгелээн.

Ындыг берге байдал тыва чонну

тудуг яамызы Тывада Совет хамаатылар комитединге Кызыл хоорай девискээринге агаардан халдаашкын үезинде улус чаштынар бажың (убежище) тударының дугайында чагааны 1941 чылдың август 22-де бижээн. Оң тудугжулары хамык ажилдарны 9 шактан 23 шакка чедир чорударын күрүне комиссиязының даргазы Биче-оолдун ат салган чагаазында айтып турар.

«Тыва» шериг самолеттар тудуунга киржилге

Бир-тээ, агаардан халдаашкын-нарга удур ажилдар дугайында каксы бижий берген болганымда, ол-ла тема-биле холбашкан бир мындыг солун факт-барымдааны кирибес аргам чок-тур.

Улуг дайын эгелээрге, ТАР-ның, оң иштинде найысылалдың, чурттагылары Кызыл Шеригге материалдыг улуг дузаны көргүзүп турган болгай. Чижээ, Кызылдың өөредилге комбинатының башчылары Оюн Араптанович Толгар-оол биле өөнүң ишти Алий Сириновна Оюн «Тыва» шериг самолеттар тудууну, оларны оон Кызыл Шеригге белекке бээриниң дугайында саналды кириген. ТАРН ТК-зы ол эгелээшкени деткээш, 1942 чылдың декабрь айда «Тыва Арат Республика» авиаэскадрилья тудуунга акша чыылдазын эгелээриниң дугайында доктаал хүлээп алган. Баштайгы 1 муң акшаны база-ла О. Толгар-оолдун өг-бүлөзү дужааган.

Республиканың хей аймак-сөөк чурттагылары ужал-хемелер тудуунга ниитизи-биле 140 муң акшаны, демни-биле чыгган. Ниити түннүң чартыын — 70 муң ажыг акшаны Кызыл хоорайның ажилчы чону чыып кириген. Олар боттарының айда шалыңының чартыындан хейүн, а чамдыкта харын-даа бүдүнү-биле Тыва банкыда тускай санче шилчидип турган. Ол кампанияга өг-бүлө бүрүзү база шаа-биле тускай акшаны салып турган.

Чыгдыгган акша-хөреңгиге 3 ай иштинде «Як-76» деп 10 дайынчы самолетту ССРЭ-ге кылдырткаш, 1943 чылдың март 12-де Кызыл Шеригниң 133 дугаар хыдыкчы ужал чүүл полугунга хүлээди берген. Ужал-хемелерни хүлээткениниң дугайында актыга ТАРН ТК-ның Чингине секретары С.К. Тока биле полк командири, майор Т.Ф. Амеленко ат салган.

«Як-76» ол үениң тулган эки дайынчы самолету кылдыр санадыр турган. 20 миллиметр үгер-боолуг, ийи пулеметтүг. «Тыва» самолеттарның ужудукчулары

ССРЭ-ниң хоорай, суурларындан аңгыда, Польшаны база хосташкан.

Ополчен шериглер белеткели

ТАР-ның камгалал сайыдының 1941 чылдың сентябрь 29-та №11 дужаалы база ТАР-ның Биче Хуралының Президиумунун Чарлы-биле чер-черлерге улусчу ополчение отрядтары тургустунуп эгелээн.

Кызылга база улусчу ополчение штабы ол үеде ажиттыгган, оң начальниги Кызыл-оол деп кижиге турган. Начальниктин №16 дужаалы-биле Кызылдың шериг хүлээлгелиг 16-50 хар назылыг хамык эр хамаатылары хоорайның ополчение отрядының кежигүнү апарган. Олар доктаамал шериг белеткелди эртип турганнар. Кажан фронтуге чорудар тыва эки турачы дайынчылар даңзын тургузуп турда, баштайгы ополчение отрядтарындан кордакчылары база көрүп турган.

Бир эвес ССРЭ-ниң И.В. Сталинге баштаткан удуртулгазы чөпшээрээн болза, ТАР фронтуге ниитизи-биле 7 муң тыва эки турачыны чорударынга белен турган. Оларның кол өзүн ТАР-ның ополчен шеригиниң кежигүнери тургузуп турган чүве-дир.

Дайын чылдарында Кызыл хоорайга күш-ажылдың чаңгыс-даа үрээшкени демдеглеттинмээн. Хамык улус харысалганың улуун, байдалдың нарын билип турган. Шыңгызы шериг байдалче шилчиген ажил-агый, амыдырал овор-хевириниң түннелдиг болган.

Кызыл Шеригге кызылчыларның дузасы

Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы чылдарында, чүгле 1941 чылдың июль айдан 1942 чылдың март айга чедир (8 ай дургузунда), Кызыл хоорайның чурттагылары ССРЭ-ниң камгалал фондузунче 227 муң акшаны шилчиген, а ынчан «Тыва» акша «орус» рубльден каш катап үнелиг турган. Совет Эвилелиниң күрүне чээлизиниң 85,5 муң рубль түнге облигацияларын чыгаш, камгалал фондузунга дамчыдып берген. Кызыл Шеригге чыл четпес хуусаа иштинде 141,2 муң акшага чугула белек-селекти, фашистерге эжелеткен черлерин чурттагыларынга 44,5 муң акшага чылыг хептерни чоруткан. Каш ай иштинде чыгган материалдыг ниити дузаның хемчээли 462,8 муң акша болган!

Кызылчылар оон аңгыда тонна өннүг металлды хоорай девискээринден чыгган, мухаактарны (лыжаларны) чыгаш дужааган. Ол үеде туга бүгү Тываның дузанын хуузу Кызыл хоорайга онаа турган.

Дараазында чылдарда Кызыл Шеригге, совет девискээри Кызыл хоорайның бүгү тал дузасы чүгле көвүдөп турган.

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелей бээрге, республиканың кожууннарының хамааты гитлержи эжелекчилерге маадырлыгы-биле демсезип совет чонга болгаш оон Кызыл Армиязынга чылдың-на 12 тонна чыжыргананы, 52 муң хаактарны, 12 муң чылыг тонна 16 муң ажыг кидис идиктерни муң ажыг хол-хаптарны, чүт тонна саржагы, далганы бодалган кылыгларын чоруткан. Фронтуга ниитизи-биле миллион акшаның (ынчангы миллион рубльдин) халас материалдыг дузанын тыва чонгускен. 50 муң дайынчы айтты дужааган. Украинаның Киев озының колхоз болгаш совхозын катап тургузарыга республика 27,6 баш инекти чыып, чүдүп берген. ТАР-ның хамааты элээн каш совет госпитальда болгаш уруглар бажынарында ке алган. Чоннуң чыгган акша 3 эскадрилья хыдыкчы самолеттары кылдырткаш, Кызыл тываның ужудукчуларынга лээткен.

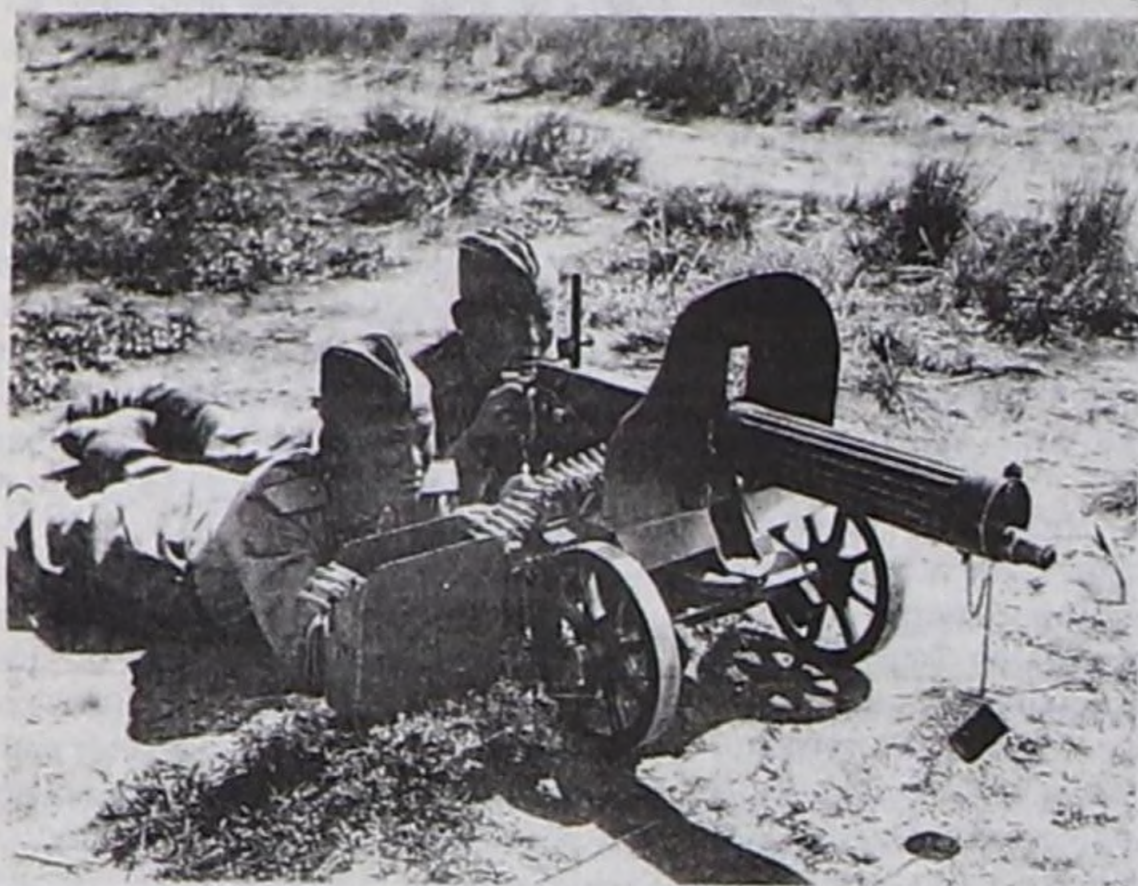
Тываның чонунун фронт материалдыг дузаламчызы ниити түнү 19 миллион ажыг (барык 70 миллион рубль) болган.

Ада-чурттуң Улуг дайыны киришкен тыва эки турачы эскадрону чүгле Украинаның ажыг чурттагылыг суурлар хоорайларын немец-фашист эжелекчилерден хосташкан. Оны аразынга Кызылдың эвэс чурттагылары — солдат чораан.

Улуг Тиилелгениң 65 чылыг чылын демдегледип тура, ол үезин аргажок бичии кылды санадыр турган ТАР-ның найысылалы Кызыл хоорайның ол Тиилелгени чедип алырынга шаа-бикирген үлүг-хуузуң утпазы чүт Шынап-ла, кым-даа, чүү-уттундурбас ужурлуг...

Дун-оол ШУЛУУНАЙ

Фото-чуруктары Тыва национал музейиниң фондузунда алган.

Дайынга Кызыл чоогунда белеткел.

арат чонунуң кылып чорудар ужурлуг кол ажилдарының угла-нышкыннарын тодараткан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы айларында-ла Кызыл хоорайның орус-тыва чурттагы чонунуң эң дээр дээн оолдар, кыстары ажилчы-тараачын Кызыл Шеригниң одуруунче дарый кирериниң болгаш оон соонда ыдыктыг дайынның фронтуларынга совет шериглер-биле бир демниг эки тура-биле дайылда-жырының дугайында дилег билдиришкенин чогуур черлерге бижип кирип турган.

Дайынче чоруп шыдавас улуг-бичии улус баштайгы хонуктардан фашистер-биле аар-берге демиселди чорудуп эгелээн болгаш Кызыл Армияга бүгү талалыг дуза көргүзери-биле дүн-хүн чок ажылдап эгелээн. Ынчан Кызыл хоорайның чурттагылары фронтуга хамык-ла дуза ажилдарның эгелекчилери, үлегери апарган. ССРЭ-же «кызыл коштар» база Кызылдан чоруп турган. Ол дугайында бо чүүлден чамдык факт-барым-дааларны номчуур силер.

Агаардан камгалал — серемчеде хорамча чок

Бо чүүлдү баштай Кызылдың камгалал айтырыгын (I) эгелеп алылы. Тываның чурттагы чону ынчангы фашисттер Германияның шериг күчү-күжүн эки билер турган болгаш ТАР-ның девискээринге дайын-чааның бооп болурунун дугайында ол үеде-ле эң-не шыңгызы-биле бодап турган. Чүге дизе, дайынның баштайгы

база дүвүредип турган. Ынчангаш ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң «Чурттагы чонну агаардан халдаашкын байдалының дүрүмнениң өөредир сорулга-биле бот-камгалалдың бөлүктөрүн организастаарының дугайында» доктаалының 1941 чылдың июль 25-те, дайын эгелээнден бээр таптыг-ла бир ай эрткенде, көстүп келгени ол.

Доктаал езугаар өөредилге ажилдарны ол-ла хүнден эгелээш, он-чээрби бажың, арбан болгаш албан черлери, бүдүрүлгелер санай неделяда ийи катап ийи шак дургузунда эрттирип эгелээн. Агаардан камгалал инструкторларын Кызылга беш хонук дургузунда оларның кол ажилындан хоставайн өөредип белеткээш, кожууннарже сургакчыладып чорудуп турган. Ол ышкаш Чурттуң камгалалында деткимче көргүзөр ниитилел Кызыл хоорайга доктаамал ажилдай берген.

Доктаал-биле дүнеки үеде кудумчуларның электри чырыын кажан бээрин, бүгү бажыңнарың кезээки чырыын көргүспес кандыг аргаларны ажыглаарын, тревога сигналының хевирлерин, радионун ажылын көргөн.

1941-1942 чылдарда бот-камгалалдың хоорай девискээринде 46 бөлүмгө болгаш санитарлыг 6 бөлүмгө 1000 хире кижиге хаара туттунган турган. Бөлүктөр ужуз эдиртип чыгып турбаан, а эң-не шыңгызы-биле тускай программаларны өөренип эрткен.

Дайынның баштайгы хонуктарында агаар халдаашкынынга удур база бир чугула ажил Кызылга эгелээн. ТАР-ның Улетпүр болгаш

ТЫВА ЧОГААЛ ЭРТЕМИНИНЧ НАЧЫНЫ

А.К. Калзанның 80 харлаан оюнга

«Критиктер — угаан-сагыштан төрүттүнгөн окур-хевирлер делегейинин тускай сайгарыкчылары. Оон аңгыда олар амыдыралды литература-биле шүүштүрүп, ооң дугайында чогаалчылар-биле чаржалаштыр боданыр эргелиг, оон туржук хүлээлгелиг...»

(А.К. Калзан).

Тыва чечен чогаалдың болгаш чыгыш дугайында шылгарангай шинчилээ, сураглыг литература критикти Антон Каваевич Калзанның 80 харлаан оюн чогаал эртемнинин бүгүл мөгейикчилери бо хүннерде мдеглеп эрттирип турар.

А.К. Калзан — тыва бижиктин чыгыш тыва литератураның үе-үези, чажыды. Ынчангаш оон билийн-биле тыва бижиктин 80 харлаан каттыжып турарын анаа-ан таварылга эвес, харын эртем-иниң чангыс утка-дөстүг чык-к байырлалы деп дөмейлексээр ик мен.

А.К. Калзан 1930 чылдың апрель 5-те ТАР-ның Каа-Хем ко-рунун Копту деп черге бөдүүн ат өг-бүлөгө төрүттүнгөн. Кы-ылдың 2 дугаар школазын 1947 илде, Ленинградтың күрүнэ уни-верситетинин Чөөн чүк факуль-тетин 1952 чылда дооскан.

ТДЛТЭШИ-ге ниитизи-биле 33 ил ажылдаан, Кызылдың күрүнэ-нин башкы институтунга башкы-ан, Культура яамызының чанын-да эртем-методиктиг төпке база туртукчулаан. Филология эртем-ининин кандидаты атты Ленин-градтың Күрүнэ университетинге 1962 чылда тыва драматургия ду-йында шинчилели-биле камгалап-ган.

Чоннуң аас чогаалын болгаш тыва чогаалдың шинчилел ажыл-арын кылган. Эртем, литература-ритика база методика талазы-

биле 100 ажыг ажылдарның автору. С.Сарыг-оол-биле «Чогаал дуга-йында» (1955), коллективтик автор-лар-биле «Тыва литература. Кыска очерк» (1964), «Тыва литера-тураның кыска очерктери» (1975) деп номнарны үндүргөн. Ол — «Амыдырал болгаш литература» (1980), «Тыва чогаал» (1987), «Өзүлдениң демдектери» (1991) деп чогаал шинчилелдик номнар-ның автору. Чоннуң аас чогаалының бүгү хевирлерин хөйүн чыгаш, «Тыва тоолдар» (1953, 1957, 1960, 1964), «Үлегер домактар» (1955), «Тывызыктар» (1958) деп номнар-ны тургузуп редакторлааш, үндүргөн. «Тыва аас чогаалының очерктери» (1976) оон удуртул-газы-биле бижиттинген. Н. Гоголь-дун тоожуларын, Гримм алышкы-ларның тоолдарын, А. Толстойнуң «Алдын дүлгүүр», В. Распутинниң «Дириг чорааш утпа» деп номна-рын тыва дылче очулдурган.

1962 чылдан эгелеп СССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы (1990 ч.).

1990 чылдың декабрь 22-де мөчээ.

А.К. Калзанның 70 харлаан оюн таварыштыр бо одуругларның ав-тору «Маэстро изящной словес-ности» («Уран сестүн шылгарангай башкызы») деп чүүлду бижээн. Ол чүүлге 1990 чылдан 2000 чылга че-дир тыва чогаал эртемнинин олча-лары болгаш карылгаларының ду-гайында база келир үеде сорул-галарының дугайында бижээн тур-ган. Ынчаарда салдыг сорулга-ларывысты барымдаалап, 2000 чылдан 2010 чылга чедир 10 чыл дургузунда кылдыг болгаш кылдырмаан ажылдарывысты бо кыска чүүлге эң-не ниитизи-биле түңнээрин оралдажып көрей.

I. Чечен чогаал, критика та-

лазы-биле кылдыг болгаш:

1) Тыва литератураны шинчилээр чаа салгалдың кадрлары белеткет-тинген — У.А. Донгак, Л.С. Мижит, А.С. Донгак филология эртемнери-нин кандидаты эртем адын камга-лап алганнар, В.С. Салчак, Э.Б. Мижит, Р.М. Донгак ажылдарын бижип турар; 2) Тыва литератураның методологтуг айтырыгларынга (1992, 2006 чч.) база эрте-бурунгу бижик тураскаалдарынга (2003 ч.) тураскааткан эртем конференция-ларын организаастап эрттирген, оларның материалдарын парлаан — «Письменное наследие тюрков» (2003 ч.), «Методологические проб-лемы изучения истории литератур народов Сибири» (2006 ч.); 3) Бу-рунгу түрк база моол чогаал ту-раскаалдарының сөзүглелдерин коллективтик авторлар-биле кады парлап үндүргөн — «Күл-тегин» (Новосибирск — 2003 ч., Анкара, Турция — 2004 ч.), «Моолдун чажыт төөгүзү» (2003 ч.); 4) Чечен чогаал шинчилелдерин эртем, критика болгаш публицистика та-лазы-биле тус-тузунда ажылдары чырыкче үнгөн — З.Б. Самдан-ның 3 кезектик «Лики тувинской сло-весности» деп номнары (2001 ч.) база «Тыва чогаалдың коопалары-биле» (2005 ч.); В.С. Салчактың «Тыва чогаалчылар дугайында демдеглелдер» (2000, 2005 ч.); У.А. Донгактың «Тувинское стихосло-жение» (2006 ч.); Л.С. Мижиттиң шүлүк чогаалының сөзүглелдери «Ожук даштары» деп шүлүк чо-гаалы (2004 ч.) дээш, оон-даа өске.

II. Аас чогаал талазы-биле

кылдыг болгаш: 1) Аас чогаал сектору катал ажыттыг (2001 ч.); 2) С.М. Орус-оол фи-лология эртемнеринин доктору эр-тем адын камгалап алган; «Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк улуста-рының аас чогаалының тураскаал-дары» деп 60 томнуг академиктик серияда үнгөн ийи тыва томга не-мештир III «Мифы, легенды, пре-дания тувинцев» (Н.А. Алексеев, Д.С. Куулар, З.Б. Самдан, Ж.М. Юша тургускан) деп том парлап-гаже дужааттыг; 3) «Евразия улустарының маадырлыг тоолда-ры» деп серияда «Тоң-Аралчы-хаан» (С.М. Орус-оол) деп тыва том доозулгалак; 4) «Аас чогаа-лының тураскаалдары» деп тыва дылда серияга үнгөн 11 чыындыга бир ном немешкен — «Чылбыга Айны канчап сыырыпканыл?» (З.Б. Самдан 2004 ч.) дээш, оон-даа өске; 5) Тыва тоолчуларның болгаш ыраажыларның IX следун (чы-ын) эрттирген (2008 ч.).

Башкывыс А.К. Калзанның ажыл-херээн XXI чүс чылда чаа езу-биле уламчылавышаан, чоокку үеде кылыр ужурул кол-кол сорулгаларывыстың угланышкы-нын тодарадырын шенеп көрей.

I. Чечен чогаал шинчилел-деринде кол сорулгалар: 1) Тыва литератураның чаа төөгүзүн бижип доозар; 2) Тыва чогаалчыларның дугайында аңгы ажылдарны би-жири; 3) Эртем, критика болгаш публицистика талазы-биле чыын-дыларның чырыкче үндүрүлгезин уламчылаар.

II. Аас чогаал шинчилелде-ринде кол сорулгалар: 1) Фоно-текада үн бижидилгелеринин оциф-ровказын дарый эгелээр; 2) Чыыл-да ажылын уламчылаар (экспеди-циялар, слеттар...); 3) Новосиби-рскиде үнүп турар 60 томнуг серия-ның IV, V томнарын белеткээр; 4) Москвада үнүп турар серияга тыва томну парлап, бүгү-российжи деңгелче үнер; 5) Тывада үнүп турар «Аас чогаал тураскаал-дары» деп серияны уламчылавы-шаан, «Тыва тоолдар», «Тыва

тоолчулар», «Слеттар материал-дары» деп чыындыларны чонга чедингир аргалар-биле үндүрер...

А.К. Калзанның эртем өнчүзүн чаа чүс чылдың туржундан үнелеп көөр чүве болза, мындыг түннел-дерни кылып болур.

Оон кижини мөзүзү, салым-чолу, арттырып каан ажыл-ижи «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп номга ады киргеннер-биле бир дөмей, бодунуң адырынга — чогаал эртеминге кирген үлүг-хуузу аажок улуг деңзигүрүлүг эң-не алдарлыг кижилеринин бирээзи болганы чигиниг чок. А.К. Калзан — XX чүс чылдың, социализм үе-зинин төлү, бурунгаар көрүштүг, чогаадыкчы хей-аъттыг, эң-не угаан-сарыылдыг кижилеринин бирээзи.

Тыва чогаал эртемнинин таваан салчып, эгелеп каан кол ажылдары — кадрларны белеткээр, эртем үндезинерин (чогаалдар сөзүглел-лин шинчилээр, аас чогаал фон-дузун тургузары, тоолчулар слет-тарын эрттирери...) чыыры, кол-лективтик авторларны мөөңнөп тур-гаш бижээни тыва литератураның баштайгы очерктери — чазыг чок, кедилг, бурунгаар көрүштүг угланышкынар болуп, «дүжүт-күр үрезинер» болган дээрзин үе бадыйткаан.

Башкывыстың эртем өнчүзүн ханы шинчилээр мурнувуста со-рулгавыс бооп артар.

А.К. Калзанның-биле чугаа-лаар болза, оон чогаадыкчы өнчү-зү тыва чогаал эртемнинин багана-зы бооп артар, чаа салгалдарның чаартыкчы чоруу «чалгынывыс» бооп бисти сорул кириер дээрзин-ге бүзүреливис улуг.

Зоя Самдан, филология эртемнеринин кандидаты.

ТР-ниң суд приставтарында

АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫН «ЭКИ» ДЕП ҮНЭЛЭЭН

(РФ-тиң Федералдыг кол суд приставының оралакчызы Т.П.Игнатьева Тывага чораан)

РФ-тиң Федералдыг суд приставтарының албан черинин директорунун оралакчызы — РФ-тиң суд приставтары албан черинин кол суд приставының оралакчызы Татьяна Павловна Игнатьева Тыва Республикада суд приставтарының ниити ажыл-чорудулгазын хынап чорааш, парлап конференциязын эрттирген.

План езугаар чоруттунуп турар хыналда дөрт хонук улам-чылаан. Статистика көргүзүлгери-биле алыр болза, ТР-ниң Федерал-дыг суд приставтарының ажылы-ның деңгели Россияның өске регионнарынга деңгээрге, 10 ду-гаар черде турарын амгы хыналда керек кырында бадыйткаанын демдеглээр.

Хыналданы чорудуп тура, ол республиканың барыин талакы кожууннарында суд приставтары-ның албан черлеринин ажыл-чорудулгазын хынаан. Ук кожуун-нарда ол албан черинин ажыл-чорудулгазы чогуур негелделерге дүжүп турар деп түннелге келген. Бистин республикага хамаа-рыштыр суд приставтарының ал-бан черинде чедир шийтпирлеттин-мейн турар чидиг айтырыгларның

барын ол база демдеглээр. Чижээ, алимент төлээрден ойталап тур-рар хамаатылардан өре негеп алы-ры республикада белең эвес айтырыгларның бирээзи бооп турар. Оларны ажыл-биле ханды-лары — база берге айтырыг. Оон чылдагааны — республикада ажылчын олуттарның чедишпези. Суд приставтары ол берге айты-рыгга хамаарыштыр бүгү-ле болдунар аргаларны ажылгап, ажылды чорутса-даа, айтырыгны үзе шийтпирлээринге чүгле суд приставтарының күженишкенин четпес деп чүве билдингир. Алимент төлээр айтырыгны амгы үеде бар хоойлуга немелделер, өскерилгелер кирип тургаш база өске хөй-ниити албан черлери-биле бир демниг ажылды чорудуп тур-гаш шийтпирлеп болурун Т.П. Игнатьева айткан.

Дараазында берге бооп турар айтырыгларның бирээзи — рес-публикада сөөлгү үеде непертээр «Хоум кредит» банк таварыштыр хамаатылар алган чээлилерин эги-дип шыдавайн турары. Оон ур-джуундан олардан өрени суд таварыштыр негеп алыры болдун-мас таварылгалар көвүдөп турары

дүвүрөнчиг байдалды тургузуп турар. Ындыг байдалдарда суд приставтары чүгле «Негеп алыр аргазы чок» деп акт тургузарынга өй болуп турар. Бир талазындан көөр болза, ол банкының бодунуң серемчилел чок чоруу база бар болуп турар. Мындыг таварылгада чоннуң чиге сөглээни «Алыры-белең, а эгидери — берге» деп чугаазын чээли ап турар хамаа-тыларга сагындылары артык эвес.

Республиканың чурттакчы чонунуң хөй кезини көдээ ажыл-агыйда хаара туттунганын Татьяна Павловна онзагайлап демдеглээр. Ынчалза-даа көдээ ажыл-агый чорудулгазын чамдык кожуун чагыргаларының дүрүм езугаар чорутпайн турарын база шүгүм-чүлээр. Ол хоойлу хажыдышкы-нары колдуунда өлгөн малдың сөөгүн дүрүм езугаар узуткаар черлерин кылдырмайн турарында болуп турар. Кожуун чагырга черлеринге ол ажылды чорудары-биле бюджеттен акшаланды-рышкыны берип турза-даа, чагыргалар ол ажылды чорутпайн турарының уржуундан олар административтик торгаалдарга суд езугаар онаажып турарлар.

Торгааттырган ол акша-хөреңги түнүн чагырга черлери хоойлу езугаар чогуур үезинде төлөвейн, оон кырындан база улам хөө акшаларга өреленип турар. «Хөй санныг хөө акшалар төлөп турбайн, шак ол акша-хөреңги-биле ол ажылды дарый кылыры белең эвес бе?» — деп, айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир-дир.

Республиканың онзагай бай-далдарын кичээнгейге ап, суд приставтарының келир үеде ажы-лының чаа, дээштиг арга-хевир-лерин дилеп тып, сайгарып көөрүн Татьяна Павловна сүмелеп турар. Чижээлээрге, алимент төлээрин-ден кара өжегээр ойталап турар хамаатыларга хамаарыштыр ке-земче херээн оттурар аргазын ол саналдаан.

Ниитизи-биле РФ-тиң ТР-де Суд приставтарының албан черинин ажыл-чорудулгазы болгаш ажылы-ның түннелдери багай эвес дең-гелде турар, а ийи-чангыс сагын-дырыглар ажылга черле турар, Татьяна Павловна Игнатьева: «Чүг-ле ажыл кылбас кижини кандыг-даа частырыг кылбас болгай» деп сагындырганы таварылга эвес.

Аяна БИЧЕ-ООЛ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ АРГА-АРЫГ АЖЫЛ-АГЫЙ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КҮРҮНЕ КОМИТЕДИ

Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агий талазы-биле күрүне комитеди дыштанылга, туризм, күш-культура болгаш кадыкшыл быжыглар база спортчу ажил-чорудулганы организаастаар сорулгаларлыг рекреационнуг ажил-чорудулганы боттандырырга арга-арыг участоктарын хөлезилээр керээни чарарына эргени садар талазы-биле аукционну «Каа-Хемниң арга-арыг ажил-агийы», «Туранниң арга-арыг ажил-агийы» күрүне албан черлериниң тургускан арга-арыгны ажыглаарының регламентизи езугаар эрттирериниң дугайында дыңнадып тур.

1. Садыглажышкынның хевири: аас-биле

садыглажышкын аукциону.

2. Аукционнуң организатору: Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агий талазы-биле күрүне комитеди.

Адреси: 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин, 1 «б», каб.7, арга-арыг ажил-агийы болгаш арга-арыгны катап тургузарының килдизи.

Телефону: 8 (394-22) 6-19-18, факс: 6-11-94, E-mail: gk117@nxt.ru.

3. Аукционнуң чүүлү: арга-арыг участогун хөлезилээр керээни чарарына эргени садар: дараазында аукцион единицаның талазы-биле рекреационнуг ажил-чорудулганы боттандырырга:

Л/ч №	Арга-арыг участогунуң кадастр дугаары	Турар чери		Кварталдың №	Шөлү, (га)	Ажыглалдың чөпшээрээн хевири	Аук-га кирген чүүлүнүң эге өрттээ (рубль-биле)	Баш удур төлээр долаа (руб)
		Лесничество	Лесничествонун участогу					
1.	36-2010-03	Каа-Хем	Сизим	174/45	1,77	Дыштанылга, туризм, күш-культура болгаш кадыкшыл быжыглар база спортчу ажил-чорудулганы организаастаар сорулгаларлыг рекреационнуг ажил-чорудулганы боттандыраар	200226,0	200226,0
2.	37-2010-03	Каа-Хем	Сизим	176/5	1,0		15839,78	15839,78
3.	38-2010-03	Туран	Өөк	131/1	1,0		2262,83	2262,83
4.	39-2010-03	Каа-Хем	Сизим	135/59	0,9		10182,72	10182,72

Арга-арыг участогунга аар-берге чүве тургуспаан, ажыглаарына кызыгаарлаашкын тургуспаан.

4. Аукционга киржиринге чагыгларны кириер чери, кириер хуусааның эгези болгаш ооң доостуру:

аукционга киржиринге чагыгларны дараазында адреске кириер: 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин, 1 «б», каб.7, арга-арыг ажил-агийы болгаш арга-арыгны катап тургузарының килдизи. 2010 чылдың июнь 1-ден 2010 чылдың июнь 23-ке чедир ажилдаар үеде хүлээп алыр.

5. Аукционну эрттирер чери болгаш ай-хүнү: 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин, 1 «б», каб.7, арга-арыг ажил-агийы болгаш арга-арыгны катап тургузарының килдизи. 2010 чылдың июль 5-те 14.00 шакта (тус черниң үези).

6. Албан-езуунуң сайтызы: аукцион дугайында документацияны Интернетте албан-езуунуң сайтызында салган: «www.gov.tuva.ru».

7. Аукционнуң базымы: аукцион чүүлүнүң эге өрттээнден 5 хуузу.

8. Хөлезилел керээниң чарар хуусаазы: арга-

арыг участогун хөлезилээриниң керээзин аукцион протоколунга ат салган хүнден эгелеп, он хонук дургузунда чарар.

9. Баш удур төлөвирниң болгаш ону кириер чурумунуң дугайында медээлер: аукционга киржиринге 2010 чылдың июнь 23-ке чедир хуусаада аукцион таварыштыр садып алыксап турар аукцион чүүлүнүң эге өрттээнден 100% хемчээлдиг баш удур төлөвирни аукционнуң организаторунуң агар санынче албан шилчидер:

Тыва Республиканың Арга-арыг агентилели
ИНН 1701046164, КПП 170101001,
р/с 40302810800000000004-ГРКЦ Национал банк
ТР, Россияның банкызы, Кызыл хоорай, БИК-
049304001. «Төлөвириниң ады» деп одуругга «Арга-
арыг аукционунга киржири дээш баш удур төлөвир»
деп албан айтыр.

10. Аукционга киржириниң дугайында долу медээни база документацияны аукционнуң организаторундан билип ал болур силер, тел. 8(39422) 6-19-18 (харылзажыр кижиге — Татьяна Михайловна Ананьина).

«Энергострой» КХН

Кызыл хоорайның «Энергетиктер» микрорайонунда 11 дугаар бажында чаа 30 квартиралыг, чурттаарына аажок таарымчалыг квартираларны садып тур.

1 өрээлдиг квартира—44 дөрбелчин метр; 2 өрээлди—72 дөрбелчин метр.

Соңгаларын пластиктен кылган. Чылыг дамчыдылганын, изиг болгаш соок сугларны квартиралар аайы-биле санап турар.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2а, телефоннары: 5-90-03, 17.00 шактын соонда 5-89-31. Мобиль телефоннар: 8-923-268-9073, 8-905-920-4101, 8-906-997-2525.

БОДУНУҢ КВАРТИРАЗЫ БОЛУР

«Ипотека агентилели» ААН болгаш Россияның Ажаалга банкызын дамчыштыр ипотека чээлизи берип турар.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Барыын-Хемчик кожуунуң Барлык ортумак школазының 1995 чылда Чодураа Сарыг-ооловна СААЯНЫҢ адынга тывысканы А №0023735 ниитибилг аттестадының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

— Бодаандар дигин

Автор номунда эргежок чууга дээн чүүлдерни кончук чедимчелиг кылдыр дамчыдып, чугаалап каан болза, ол эки ном-дур.

Аристотель.

Кандыг-даа шаптараазынарны чүгле күштүг чүткүл-биле ажып эртер.

Леонардо да Винчи.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эргим ачавыс, кырган-ачавыс Сергей Сергеевич ДОНГУЛ-ОЛДУҢ юбилейлиг төрүттүнген хүнү. Ол — 2 оолду адазы, чаптанчыг 4 уйнуктарының эргелиг кырган-ачазы.

Ачавыстың мергежили — тудугжу. Үжөн ажыг чылдар дургузунда Кызыл хоорайда ооң кылышпаан тудуу чок деп болор.

Оожум-топтуг аажы-чаңныг, эш-өөрүңге, дөрүң төрөлдериңге хүндүткелдиг. Кызымаккай ажы-ижи дээш. хөй санныг шаңнал-макталдан эдилекчизи.

Төрүттүнген хүнү-биле ачавыска кадыкшылды, аас-кежикти күзеп, хөгүтү-башты, чаңы-биле бисти өөртүп чоруурун күзедивис. Өөнүң ишти, оолдары, уйнуктары.

Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамызы Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының улуг бөлүктө албан-дужаалының хостуг олудун ээлериңге конкурсту чарлап турар:

күрүнениң нотариалдыг контораларының чаргы чарар судьяларының ажил-чорудулганын хандыраарының талазы-биле килдистиң кол специализи

Мергежил талазы-биле негелделер: медээ системалары мергежилиниң талазы-биле дээди техниктиг эртем, мергежилини талазы-биле ажылының азы күрүнениң хамааты албанының ажилдаан бир чылдан эвээш эвес стаж негеттинер.

Конкурска киржири-биле кириер чүүлдер:

а) хууда билдиришкени;
б) РФ-тиң Чазаның 2005 чылдың май 26-да №667-р айтышканын езугаар бадылаттырган хевириниң холу-биле долдурган болгаш ат салган анкетазы;

в) паспортунуң азы ону солуп турар документиниң хоолгазы;
г) эргежок чууга профессионал эртемин, ажылының стажын болгаш мергежилин бадыткап турар документилер:

күш-ажылдың дептериниң хоолгазы (албан-дужаалдың (күш-ажылдың) ажил-чорудулганын бир дугаар чорудуп турар таварында негеттинмес азы хамаатының күш-ажыл (албан-дужаалдың) ажил-чорудулганын бадыткап турар өске-даа документилер;

тускай эртеминиң дугайында документилериниң хоолгазы база ол ышкаш хамаатының күзели-биле — немелде тускай эртеминиң дугайында, эртем чергезин, эртем адын тывысканының дугайында нотариалдыг азы ажил (албан-ажыл) чериниң кадрлар албанының шынытканы документилериниң хоолгалары;

д) хамааты албан-дужаалына киреринге болгаш аңаа ажылдаарына шаптыктап болур аарыгының хамаатыда чогуун дугайында документ;

е) албан-хаакчының эрге-дужаалын ээлээрин кордап турар хамаатының орулгаларының, өнчү-хөреңгизиниң болгаш өнчү-хөреңги байдалдыг хүлээлгелериниң дугайында Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2009 чылдың август 11-де №184 Чарлыы езугаар бадылаттырган хевириниң медээзи.

Конкурска киржири-биле билдиришкениннерни болгаш документилерни ажил хүннеринде 13-тен 17 шакка чедир Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажың 18 (ТР-ниң Чазаның бажыңы), каб.422, телефон/факс 2-28-94, солунга парлаан хүнүнден эгелээш, 30 хүн иштинде хүлээп алыр.

Конкурсту эрттирериниң дугайында медээ Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамызының miniust-ru@mail.ru деп сайтызында кирген.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң чаптанчыг, чараш уруу

Надежда Артилерьевна НУРСАТТА

сөөлгү орукче үдежил, моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен чаргы классчыларына, чаңгыскурсчуларына, эш-өөрүңге, Чеди-Хөл кожуунуң өөредилгелеринде, килдизинге, ырак-чооктан келген төрө-деривиске, кудаларывыска, эш-өөрүңге, Элегес ортумак школазынга кады ажыдап чоран башкыларына, өөреникчилериниң база уруувустуң мөчүзүн чедиржип берген Валентин, Аяна Шыгжалдарга, суурувустуң бүгү чонунга, кожаларывыска, уруувусту таныыр эдержип, дузалары чорааны бүгү ак сеткилдиг кижилерге сеткиливис ханызымды четтиргенивисти илередип мөгейдивис.

Ада-иези, кады төрээниери, төрөлдери

ШЫН Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, очулга — 2-03-87, көдээ ажил-агий, чагаа — 2-17-09, үлетпур — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8890. Чагыг 37. Номерни парлагаче дужааганы: график езугаар 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк «Тыва-кредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр.сч 301018106000000000729 БИК 049304729 Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Орталык Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттырган материалдарның авторларының бодаалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.